

Naar een gereedschapskist voor constructieve ethiek

Volkert Beekman
Cor van der Weele

Projectcode 62581

Augustus 2004

Rapport 7.04.10

LEI, Den Haag

Het LEI beweegt zich op een breed terrein van onderzoek dat in diverse domeinen kan worden opgedeeld. Dit rapport valt binnen het domein:

- Wettelijke en dienstverlenende taken
- Bedrijfsontwikkeling en concurrentiepositie
- Natuurlijke hulpbronnen en milieu
- Ruimte en Economie
- Ketens
- Beleid
- Gamma, instituties, mens en beleving
- Modellen en Data

Naar een gereedschapskist voor constructieve ethiek

Beekman, V. en C. van der Weele

Den Haag, LEI, 2004

Rapport 7.04.10; ISBN-90-5242-932-4; Prijs € 12,50 (inclusief 6% BTW)

54 p., bijl.

Tot voor kort werd er, ondanks de activiteiten van vele ethische commissies, nauwelijks methodologisch nagedacht over de inbreng van ethici in kwesties rond landbouw en voedselproductie. Het begin 2001 opgerichte Centrum voor Methodische Ethiek & Technology Assessment (META) beschouwt dit als een belangrijke lacune en ziet de ontwikkeling van een gereedschapskist voor ethische methodiek als haar eerste uitdaging. Bestaande ethische methodiek is er vooral op gericht ethische keuzen op een geordende en overzichtelijke manier te helpen maken. Deze methoden zijn bruikbaar maar eenzijdig. Dit rapport benadrukt dat er daarnaast behoefte is aan methoden die ethiek eerder de vorm geven van een constructie- dan van een keuzeprocess. De rapportage besluit met een stappenplan voor constructieve ethiek dat uit twee fasen en zeven stappen bestaat.

Bestellingen:

Telefoon: 070-3358330

Telefax: 070-3615624

E-mail: publicatie.lei@wur.nl

Informatie:

Telefoon: 070-3358330

Telefax: 070-3615624

E-mail: informatie.lei@wur.nl

© LEI, 2004

Vermenigvuldiging of overname van gegevens:

- toegestaan mits met duidelijke bronvermelding
- niet toegestaan



Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO-NL) van toepassing. Deze zijn gedeponereerd bij de Kamer van Koophandel Midden-Gelderland te Arnhem.

Inhoud

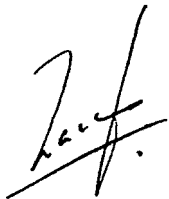
	Blz.
Woord vooraf	7
Samenvatting	9
1. Inleiding	13
2. Ethiek: kiezen en/of maken	15
2.1 Pragmatisme als denkkader	15
2.2 Ethiek als keuzeprocés	16
2.3 Van kiezen naar maken	18
2.4 Vraagstellingen in de ethiek	20
2.5 Naar hoe-vragen	23
3. Omgaan met verschillen	25
3.1 Soorten verschillen	25
3.2 Waarden	26
3.2.1 Ethische indelingen	27
3.2.2 Waardenverheldering	33
3.3 Kaders en hun metaforen	37
3.4 Herkaderen	40
4. Antwoorden	44
4.1 Creatieve processen	44
4.2 (Moraliserend) Ontwerpen	46
5. Stappenplan voor constructieve ethiek	49
Literatuur	51
Bijlage	
1 Samenvatting Ethical Bio-TA Tools	53

Woord vooraf

Het publieke debat over landbouw en voedselproductie laat veel twijfels, problemen en zorgen zien. Onder de noemer 'consumentenzorgen' vallen bijvoorbeeld twijfels van burgers/consumenten bij zulke uiteenlopende ethische kwesties als de gevolgen van landbouw en voedselproductie voor dierenwelzijn, milieu en natuur, of het gebruik van genetische modificatie en andere moderne biotechnologieën in de veredeling van planten en dieren. Hoewel consumentenzorgen over landbouw en voedselproductie niet louter in ethische termen te duiden zijn, verwijzen zij wel steeds naar ethische aspecten van die landbouw en voedselproductie. Recente voedselcrises hebben het publieke bewustzijn van landbouw en voedselproductie als objecten van ethische zorg nog verder vergroot.

Tot voor kort werd er, ondanks de activiteiten van vele ethische commissies, nauwelijks methodologisch nagedacht over de inbreng van ethici in kwesties rond landbouw en voedselproductie. Het begin 2001 opgerichte Centrum voor Methodische Ethiek & Technology Assessment (META) beschouwt dit als een belangrijke lacune en ziet de ontwikkeling van een gereedschapskist voor ethische methodiek als haar eerste uitdaging. Bestaande ethische methodiek is er vooral op gericht ethische keuzen op een geordende en overzichtelijke manier te helpen maken. Deze methoden zijn bruikbaar maar eenzijdig. Dit rapport benadrukt dat er daarnaast behoefte is aan methoden die ethiek eerder de vorm geven van een constructie- dan van een keuzeprocess.

Deze rapportage is het resultaat van een onderzoeksproject 'META Toolbox' gefinancierd door de kennisinstelling Maatschappij van Wageningen UR en het 'gamma'-programma (373) van het ministerie van LNV. Ik wil Paul Diederik (LEI) en Bart Gremmen (META) bedanken voor hun begeleiding van het onderzoek dat zijn uitdrukking vindt in deze rapportage.



Prof.dr.ir. L.C. Zachariasse
Algemeen Directeur LEI B.V.

Samenvatting

Inleiding

Tot voor kort werd er, ondanks de activiteiten van vele ethische commissies, nauwelijks methodologisch nagedacht over de inbreng van ethici in kwesties rond landbouw en voedselproductie. Het begin 2001 opgerichte Centrum voor Methodische Ethiek & Technology Assessment (META) beschouwt dit als een belangrijke lacune en ziet de ontwikkeling van een gereedschapskist voor ethische methodiek als haar eerste uitdaging. Bestaande ethische methodiek is er vooral op gericht ethische keuzen op een geordende en overzichtelijke manier te helpen maken. Deze methoden zijn bruikbaar maar eenzijdig. Dit rapport benadrukt dat er daarnaast behoefte is aan methoden die ethiek eerder de vorm geven van een constructie- dan van een keuzeprocess.

Ethiek: kiezen en/of maken?

Ethische discussies hebben de neiging vast te lopen in geladen tegenstellingen, herhalingen van zetten, en/of een onoverzichtelijke verzameling emotionele standpunten. Om zulke problemen op te lossen zijn in de bio-ethiek een aantal stappenplannen in omloop die beogen processen van ethische gedachten- en besluitvorming systematisch en geordend te doen verlopen. In zekere zin kan het streven naar een pluriforme gereedschapskist worden gezien als antwoord op de beperkingen van deze stappenplannen. Veel ethische probleemsituaties hebben niet uit zichzelf het karakter van een hachelijk en acuut keuzevraagstuk. Het is ook niet altijd vruchtbaar om ze die vorm te geven, en het kan een probleem zijn als die vorm niet meer afgeschud kan worden. Vanwege de grote nadruk die binnen de ethiek tot nu toe ligt op keuzen, vraagt dit rapport vooral aandacht voor de daarbij ten onrechte veronachtzaamde noodzaak van constructie en creativiteit in de ethiek.

Wat betekent het om ethische processen te benaderen als processen waarin iets wordt gemaakt? Het vinden van nieuwe mogelijkheden om bestaande problemen op te lossen is een belangrijk element, maar niet het hele verhaal. Wie iets wil maken moet eerst vaststellen wat voor iets het moet worden: waar moet het aan voldoen, welk probleem of welke vraag moet ermee worden opgelost. Als dit wordt samengevat als 'het vaststellen van de vraag', dan heeft een constructieproces in zijn meest simpele vorm de volgende hoofdfasen - er moeten twee dingen worden gemaakt: 1) een vraag of probleem; en 2) een antwoord of oplossing.

Als we het bestaan van hardnekkige patstellingen in de ethiek als een probleem zien, dan zijn ethische vragen in de vorm van een dilemma ook een probleem en verdienen ze kritische aandacht. Terwijl in de bestaande stappenplannen vragen van de vorm 'Mag X' of 'Moet Y' als goede ethische vragen worden beschouwd, zijn deze vragen in een constructieve ethiek ongeschikt. Het zijn namelijk gesloten keuzevragen en het antwoord dat daar strikt genomen bij past is simpelweg 'ja' of 'nee'. In een constructieve ethiek daarentegen

gaat het erom vragen te stellen die zich lenen voor het vinden en maken van meer opties. Constructieve vragen zullen eerder 'hoe'-vragen zijn.

Omgaan met verschillen

De eerste fase van constructieprocessen behelst het vaststellen van een vraag. Wie dat alleen doet heeft de handen vrij, maar in sociale contexten, waar het gaat om het vinden van gezamenlijk gedragen oplossingen en richtingen, is de uitdaging een gezamenlijke aanpak of een gezamenlijke vraagstelling te vinden. Omdat er in ethische kwesties vaak grote verschillen van uitgangspunt of mening bestaan is een gedeelde vraagstelling niet iets vanzelfsprekends. Willen mensen of groepen die van mening verschillen tot een gezamenlijke aanpak komen, dan kunnen ze niet heen om de obstakels die deze gezamenlijkheid in de weg staan. Het in kaart brengen en verhelderen van verschillen is dan ook een belangrijk onderdeel van ethisch beraad.

Aan waarden wordt in de ethiek vaak een centrale rol toegekend. Waarden worden geacht uitdrukking te geven aan de diepere basis van morele verschillen, omdat ze weergeven wat er voor mensen werkelijk toe doet. Bij het verhelderen van verschillen in ethische opvatting komen waarden dan ook direct in beeld.

Ethische matrix

In navolging van Beauchamp en Childress heeft Mepham getracht twee ethische tradities (deontologie en consequentialisme) samen te vatten in een beperkt aantal steekwoorden of principes, die hij onderbrengt in een matrix. De ethische matrix is een raamwerk waarbinnen deze erkende ethische principes verder worden gespecificeerd en geïnterpreteerd. Dit gebeurt vanuit het gezichtspunt van de bij een bepaalde ethische kwestie betrokken belanghebbenden. Deze methode is afkomstig uit de biomedische ethiek. Mepham heeft niet alleen getracht haar aan te passen voor de landbouw- en voedslethiek, ook de matrixvorm is van hem afkomstig. De ethische matrix is een methode die speciaal geschikt lijkt om de fase van ethische verkenning en verheldering snel en systematisch te doen verlopen.

Waardenverheldering

Waardenverheldering is decennia geleden opgezet als een aanpak voor morele educatie op (Amerikaanse) scholen. Belangrijke kenmerken van waardenverheldering zijn: 1) een nadruk op het alledaagse leven - ervaringen van leerlingen vormen het uitgangspunt; 2) verheldering en niet beoordeling als doel; 3) gerichtheid op voortgaande reflectie; en 4) gerichtheid op persoonlijke ontwikkeling en vervulling. De inspiratie die van waardenverheldering uitgaat is de inspiratie van dichtbij beginnen bij het expliciteren van waarden, bij al die persoonlijke zaken die gevat kunnen worden onder de noemer 'waarden-indicator'. Er zijn veel manieren om verder te gaan met de waarden die in de waardenindicatoren zijn verstoppt, vervat, of expliciet geuit. Bij toepassing van waardenverheldering in een concrete situatie vallen de volgende stappen te onderscheiden: 1) een lijst van potentiële waardenindicatoren (doelen, plannen, aspiraties, attitudes, interesses, gevoelens, overtuigingen, activiteiten, zorgen, problemen en obstakels); 2) keuze van

waardenindicatoren om mee te werken; 3) verzamelen/vastleggen van uitspraken; en 4) methode(n) om van waardenindicatoren naar waarden, en relaties tussen waarden, te komen (mondeling doorvragen, rangorde aanbrenge(n), of-of keuzen forceren, enzovoort).

Vraagstellingen

Het verhelderen van verschillen, op welke wijze dat ook gebeurt, staat in de hier gekozen benadering in dienst van het vinden van een gezamenlijke constructieve ethische vraag. Het vinden van zo'n gezamenlijke vraag kan een 'herkadering' van oude visies en probleemdefinities nodig maken. In gepolariseerde situaties is het vinden van zo'n gezamenlijke vraagstelling daarom het meest cruciale en ingrijpende onderdeel van ethisch beraad.

Antwoorden

In vergelijking met de probleemstellende fase van een constructieproces is de tweede, antwoordgenererende, fase in die zin simpeler dat er goed gedocumenteerde paden zijn voor het vinden en uitwerken van nieuwe opties, in antwoord op een duidelijke vraag. Relevante literatuur betreft ontwerpen en creatief denken. Daarbij hebben ontwerpprocessen de neiging gericht te zijn, minder divergent, dan processen die creativiteit als inzet hebben. Zowel het radicaal opengooien van de mogelijkheden als het gericht in elkaar knutselen van (tussen)oplossingen zijn werkwijzen die bij het beantwoorden van ethische vragen bruikbaar kunnen zijn.

Creativiteit

De deelstappen die na het vaststellen van de vraag in een creatief proces worden onderscheiden zijn: 1) alternatieven genereren; 2) alternatieven ontwikkelen en kiezen; en 3) implementeren. In de eerste fase spuit een groep eerst alle voor de hand liggende en minder voor de hand liggende ideeën die spontaan opkomen. Hoewel alles wordt aanvaard, leert de ervaring dat deze 'purge' vaak niet veel nieuws oplevert. Toch is de purge nodig, omdat deze ideeën mensen anders in de weg blijven zitten. Na deze stap volgen stappen waarin kunstmatig afstand wordt gecreëerd tot de vraagstelling, zodat nieuwe associaties de kans krijgen, en meer wilde en afwijkende ideeën naar boven komen. Vervolgens moet een selectie uit deze ideeën wel weer landen op aarde en zo worden uitgewerkt dat ze ook uitvoerbaar zijn. Met andere woorden, de probleemoplossende fase van een constructieproces kent niet alleen een divergerende, ideeëngenererende fase (steekwoorden: kwantiteit, verbeelding, intuïtie, wild, diversiteit) maar ook een convergerende fase (steekwoorden: kwaliteit, oordeel, logica, systematisch, consistentie). Van de veelheid aan ideeën in de divergerende fase kan maar een klein deel worden uitgewerkt tot bruikbare ideeën.

Technology Assessment

Een ontwerpende benadering in verband met ethiek is ook voorgesteld in de context van participatief Technology Assessment. Participatieve vormen van Technology Assessment

hebben als gemeenschappelijk doel om dialoog en interactie tussen burgers, of tussen burgers en andere actoren, te faciliteren met het oog op de vaststelling van gedeelde grond en de ontwikkeling van strategieën om vastgestelde doelen ook te realiseren. In de context van de ontwikkeling van een constructieve ethiek verdienen vooral de als 'interactief' aangeduide methoden van het participatieve Technology Assessment speciale aandacht omdat zij zich expliciet richten op het faciliteren van (creatieve) processen. Wij bespreken een concreet stappenplan voor participatief 'moraliserend' ontwerpen, dat wil zeggen dat het ontwerpproces is gericht op producten die specifieke waarden belichamen.

Stappenplan voor constructieve ethiek

Aan het eind van de rapportage kan alles worden samengevat in een stappenplan voor constructieve ethiek dat uit twee fasen en zeven stappen bestaat.

A. Vragen

<i>In gepolariseerde situaties</i>	<i>In niet-gepolariseerde situaties</i>
1. Onderwerp vaststellen	1. Onderwerp vaststellen
2. Team/netwerk formeren	2. Team/netwerk formeren Volgens creativiteitsdeskundigen zullen gemengde teams (generalisten/specialisten/'wilde ganzen') goed werken
3. Verschillen verhelderen; Gebruikmakend van deductieve methoden (ethische matrix) en/of inductieve methoden (waardenverheldering) Aanvullen met metafooranalyse	3. Onderwerp verkennen
4. Constructieve vraag formuleren Herkaderen met behulp van dubbele visie Herformuleren vraagstelling, bijvoorbeeld in hoe-vorm	4. Constructieve vraag formuleren

B. Antwoorden

<i>In alle situaties</i>
5. Ideeën genereren Kiezen uit creativiteits- en ontwerptechnieken en TA-methoden
6. Selecteren en verder ontwikkelen Kiezen uit creativiteitstechnieken (COCD-box) en TA-methoden
7. Implementeren

1. Inleiding

Het publieke debat over landbouw en voedselproductie laat veel twijfels, problemen en zorgen zien. Onder de noemer 'consumentenzorgen' vallen bijvoorbeeld twijfels van burgers/consumenten bij zulke uiteenlopende ethische kwesties als de gevolgen van landbouw en voedselproductie voor dierenwelzijn, milieu en natuur, of het gebruik van genetische modificatie en andere moderne biotechnologieën in de veredeling van planten en dieren. Hoewel consumentenzorgen over landbouw en voedselproductie niet louter in ethische termen te duiden zijn, verwijzen zij wel steeds naar ethische aspecten van die landbouw en voedselproductie. Recente voedselcrises hebben het publieke bewustzijn van landbouw en voedselproductie als objecten van ethische zorg nog verder vergroot.

Ondanks de instelling van een hele reeks nationale en internationale ethische commissies en adviesraden werd er tot voor kort nauwelijks methodologisch nagedacht over de inbreng van ethici in kwesties rond landbouw en voedselproductie. De ethische matrix, die Mepham in 1996 presenteerde als een vertaling van de zogenaamde 'Georgetown-mantra' van het principalisme in de biomedische ethiek (Beauchamp en Childress, 1994), was lange tijd de enige serieuze methodologische innovatie in de landbouw- en voedselethiek. Nu landbouw- en voedselethiek zich inmiddels hebben ontwikkeld tot duidelijk te onderscheiden subdisciplines met hun eigen aanpak en doordenking, begint ook de methodologie daarvan aandacht te vragen. Binnen de European Society for Agricultural and Food Ethics (EurSafe) en andere vergelijkbare netwerken vormt de ontwikkeling van een 'gereedchapskist' een onderwerp van toenemend belang. Het begin 2001 opgerichte Centrum voor Methodische Ethiek & Technology Assessment (META) ziet daarom de ontwikkeling van een gereedchapskist voor ethische methodiek als haar eerste uitdaging. Het gaat niet om een puur academische bezigheid: bruikbaarheid in de alledaagse praktijk is een belangrijk criterium.

Omdat er veel verschillende problemen en contexten zijn en het ethisch beraad bovendien verschillende doelen kan nastreven, is het hoogst onwaarschijnlijk dat een enkele methode zal blijken te voldoen. Een goed gevulde gereedchapskist is nodig. Indien landbouw- en voedselethiek in staat willen zijn om een bijdrage te leveren aan het bespreekbaar maken van de vaak urgente alledaagse ethische kwesties in landbouw en voedselproductie, dan is een pragmatische houding nodig die een open oog heeft voor de mogelijke vruchtbaarheid van heel verschillende methoden.

Niet alleen de veelheid aan vraagstukken vraagt om pluralisme. Ook wanneer we ons buigen over een enkele ethische kwestie in landbouw en voedselproductie hebben we al baat bij de beschikbaarheid van verschillende benaderingen. Het gebruik van diverse invalshoeken stimuleert diepgaander reflectie op elke invalshoek afzonderlijk en maakt het na verloop van tijd mogelijk verder door te denken over de relatie tussen vorm (methoden) en inhoud (vraagstellingen, uitkomsten van het beraad, enzovoorts).

Bestaande ethische methodiek is er vooral op gericht ethische keuzen op een geordende en overzichtelijke manier te helpen maken. Deze methoden zijn bruikbaar maar

eenzijdig. Wij benadrukken in dit rapport dat er daarnaast behoefte is aan methoden die ethiek eerder de vorm geven van een constructie- dan van een keuzeproces. Het gaat dan niet om een keuze tussen vooraf vaststaande opties, maar om het ontwikkelen van nieuwe opties.

De mogelijkheid om ethiek als maak- of constructieproces vorm te geven leidt gemakkelijk tot de vraag of hier een fundamenteel andere benadering van ethiek wordt voorgesteld. Het is niet de bedoeling van dit rapport één exclusieve opvatting over ethiek te propageren. Wel gaan wij uit van een sterke verwevenheid tussen vorm en inhoud. Een gereedschapskist die is gevuld met een diversiteit aan methodiek herbergt dus impliciet dan wel expliciet ook een diversiteit aan inhoudelijke benaderingen.

Opbouw van het rapport

Hoofdstuk 2 zal eerst nader ingaan op het verschil tussen een ethiek die zich primair richt op het kiezen tussen - doorgaans twee - beschikbare handelingsmogelijkheden en een ethiek die zich primair richt op het maken of construeren van een breder arsenaal aan handelingsmogelijkheden. Daarbij wordt ingegaan op de implicaties van dit onderscheid, en onze voorkeur om de aandacht vooral te richten op de tweede vorm van ethiek, voor de ontwikkeling van ethische methodiek in dit rapport. Vervolgens bespreekt hoofdstuk 3 verschillende technieken om ethische posities, en de verschillen daartussen, te verhelderen. Dit hoofdstuk is verreweg het langst, wat het belang weerspiegelt dat wij aan deze verheldering hechten in de situaties die we paradigmatisch hebben genoemd voor een ethische benadering die zich primair richt op het construeren van een breder arsenaal aan handelingsmogelijkheden: situaties die vast zitten in gepolariseerde stellingnames. Het hoofdstuk loopt uit op de kansen die 'herkaderen' in zulke gevallen biedt. In hoofdstuk 4 wordt de aandacht verlegd naar het vinden van antwoorden op hoe-vragen. Hoofdstuk 5, ten slotte, brengt al het voorgaande samen in een beknopt stappenplan voor constructieve ethiek.¹

¹ Omdat een belangrijk resultaat van het project 'META Toolbox', waarvan dit rapport verslag doet, de totstandkoming van een Europees project 'The Development of Ethical Bio-Technology Assessment Tools for Agriculture and Food Production' is, wordt de doelstelling van dit project 'Ethical Bio-TA Tools' samengevat in bijlage 1. Dit Europese project bouwt in bepaalde opzichten voort op in de onderhavige rapportage ontwikkelde inzichten.

2. Ethiek: kiezen en/of maken?

2.1 Pragmatisme als denkkader

Zoals we in de inleiding stelden, hoort een ethische gereedschapskist een diversiteit aan gereedschap te herbergen. Deze nadruk op methodisch pluralisme is geworteld in een pragmatische benadering die enige explicitering verdient. Het gaat ons in dit rapport niet om diepgaande uitwerking van een pragmatisch-filosofisch kader, maar tegelijkertijd houdt de keuze voor pragmatisme meer in dan dat we 'praktisch' willen zijn. Pragmatisme is een filosofische stroming die zich kenmerkt door de afwezigheid van analytische fundamenteen. Er zijn veel potentieel vruchtbare manieren om welke kwestie dan ook te analyseren. Geen daarvan is in absolute zin goed of slecht. Het gaat erom wat een analyse oplevert. Een pragmatische aanpak benadert ethische kwesties niet uitsluitend vanuit de ethische theorie, maar zoekt naar bruikbare hulp waar die maar te vinden is. Ethiek wordt daarmee een domein met open grenzen naar andere domeinen. Grenzen worden in een pragmatische benadering nooit bijzonder gerespecteerd maar zonnodig graag overschreden.

In het voetspoor van Rorty waart door de hedendaagse filosofie een hernieuwde waardering en belangstelling voor het pragmatisme. Recente voorbeelden zijn bijdragen van Keulartz et al. (2001, 2002), die de contouren schetsen van een onderzoeksagenda voor de pragmatische ethiek. In een pragmatische ethiek, zoals geschetst door Keulartz et al., is procesgerichtheid een belangrijk kenmerk. De rol van de ethiek is gelegen in het faciliteren van maatschappelijke leerprocessen om de menings- en besluitvorming over ethische kwesties naar een hoger plan te tillen. In dienst van die processen zijn ook allerlei inhoudelijke verbeteringen nodig, bijvoorbeeld om vruchteloze conceptuele tegenstellingen te doorbreken. Volgens Keulartz et al. vragen ethische processen in een technologische samenleving om vernieuwing van traditionele concepten en vocabulaires.

In de tweede plaats benadrukt een pragmatische ethiek dat concrete (tijd- en plaatsgebonden) problemen en conflicten vragen om flexibiliteit en gevoeligheid voor de context. Terwijl de traditionele ethiek allerhande onderscheiden vooraf laat gaan aan het proces van ethische reflectie en verandering, kiest een pragmatische ethiek dergelijke onderscheiden in relatie tot de loop van het proces. Omdat dualistische onderscheidingen zwart-wit denken in de hand werken, worden ze door pragmatici gezien als meestal contra-productief. Dualisme drijft ethische conflicten op de spits en doet discussies vaak in onbevredigende welles-nietes spelletjes of anderszins vruchteloze debatten ontaarden.

Een pragmatische aanpak is inherent pluralistisch en maakt daarom een probleem- en contextafhankelijk gebruik van verschillende soorten denkgereedschap, waaraan in andere tradities vaak een meer absolute waarde wordt toegekend. Zo maken Keulartz et al. onderscheid tussen 'rationele' en 'romantische' benaderingen. De eerste richten zich op argumentatie en rechtvaardiging van bestaande standpunten, de tweede op het ontdekken van nieuwe mogelijkheden door middel van nieuwe concepten, procedures of onderscheidingen.

Wij zijn het met Keulartz et al. eens dat de ethiek vooral uitbreiding en vernieuwing nodig heeft van gereedschappen in de 'romantische' categorie, zowel procesmatig als inhoudelijk. In het kader van dit rapport wil dit zeggen dat er vooral aandacht nodig is voor de terminologie, de concepten en de beelden aan de hand waarvan vraag- en probleemstellingen worden geformuleerd. Bestaande ethische methodiek richt zich namelijk vooral op de 'rationele' aanpak, via het begeleiden van keuzeprocessen. We zullen deze bestaande methodiek eerst introduceren.

2.2 Ethiek als keuzeproces

Ethische discussies hebben de neiging vast te lopen in geladen tegenstellingen, herhalingen van zetten, en/of een onoverzichtelijke verzameling emotionele standpunten. Om zulke problemen op te lossen zijn in de bio-ethiek een aantal stappenplannen in omloop die beoogen processen van ethische gedachten- en besluitvorming systematisch en geordend te doen verlopen. Wij beperken ons hier tot het stappenplan van het Utrechtse Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht (CBG)(recentelijk opgegaan in het Ethiek Instituut)(Van Willigenburg et al., 1998; p.55-70). In de eerste plaats omdat dit in de Nederlandse context waarschijnlijk het meest bekende en toegepaste stappenplan is en ook omdat andere stappenplannen een goeddeels vergelijkbare systematiek volgen (zie bijvoorbeeld: Van Luijk, 2000¹).

Het stappenplan van het CBG² onderscheidt de volgende vier fasen en acht stappen in ethische beraadslagingen:

Fase I - Explicitering

- 1 Wat is, temidden van alle vragen die we bij de casus zouden kunnen hebben, de morele vraag?
- 2 Welke handelingsmogelijkheden staan op het eerste gezicht open?
- 3 Welke feitelijke informatie ontbreekt op dit moment?

Fase II - Analyse

- 4 Wie zijn er bij de morele vraag betrokken?
- 5 Welke argumenten zijn relevant voor de beantwoording van de morele vraag?

¹ Van Luijk (2000; p.166-77) hanteert in de bedrijfsethiek een stappenplan met zeven stappen:

1. Wat is het morele kernprobleem?
2. Wie zijn de betrokkenen?
3. Wie is of zijn aanspreekbaar?
4. Welke informatie heb ik nodig?
5. Welke argumenten kunnen worden aangevoerd?
6. Wat is mijn conclusie?
7. Hoe voel ik me nu?

² Een recentere versie van het CBG-stappenplan (Bolt et al., 2003) voegt voor stap 1 een verkennende stap toe. Deze stap dient om vragen te stellen, beschikbare informatie te evalueren en eerste emoties te uiten. Hij zorgt ervoor dat het vaststellen van een ethische vraag minder uit de lucht komt vallen. Voor het overige blijft de opzet van het ethisch beraad hetzelfde.

Fase III - Afweging

- 6 Wat is het gewicht van de morele argumenten die in deze concrete casus relevant zijn?
- 7 Welke handelingsmogelijkheid verdient op grond van deze afweging de voorkeur?

Fase IV - Aanpak

- 8 Welke concrete stappen vloeien hieruit voort?

Dit stappenplan is opgesteld voor gebruik in ethische commissies, met als paradigmatisch ethisch probleem concrete keuzesituaties in de gezondheidszorg. Voor het maken van heldere en systematisch verantwoorde keuzen in die context heeft dit stappenplan duidelijke verdiensten. Het stappenplan structureert een proces dat anders een grote neiging tot chaos zou vertonen, ten behoeve van keuzen waarbij vaak veel op het spel staat en die soms onder grote druk en gepaard gaand met grote verantwoordelijkheden genomen moeten worden.

De handelingsmogelijkheden uit stap 2 die 'op het eerste gezicht' open staan, kunnen ons doen verwachten dat er ook handelingsmogelijkheden op het tweede gezicht worden onderzocht. Maar in deze stap voorziet het stappenplan niet. Het verbiedt deze mogelijkheid niet, maar koerst impliciet af op een keuze tussen de mogelijkheden die in eerste instantie open staan. Het stappenplan geeft de ethische beraadslagingen daarom vanaf het begin een convergerend karakter. Er staan verschillende mogelijkheden open, maar daarvan kan er maar één worden uitgevoerd. Het proces is erop gericht op een overzichtelijke en onderbouwde manier op die ene mogelijkheid uit te komen.

Waar deze gerichtheid op het maken van een keuze begrijpelijk is binnen de paradigmatische context, is dit stappenplan niet noodzakelijkerwijs geschikt in andere ethische probleemsituaties. Ethische problemen kunnen op veel manieren ontstaan. Niet alleen kan de vraag rijzen of A beter is dan niet-A of dan B, maar ook kunnen we bijvoorbeeld morele twijfels krijgen over de effecten van zowel optie A als B, geen flauw idee hebben hoe we situatie X het best tegemoet kunnen treden, of ons afvragen of achter probleem Y niet eigenlijk probleem Z schuilt. Veel ethische probleemsituaties hebben kortom niet uit zichzelf het karakter van een hachelijk en acuut keuzevraagstuk. Het is ook niet altijd vruchtbaar om ze die vorm te geven, en het kan een probleem zijn als die vorm niet meer afgeschud kan worden. De neiging om keuzemethodiek in te zetten in alle mogelijke situaties van ethisch beraad is dan ook niet gelukkig. In zekere zin kan het streven naar een pluriforme gereedschapskist worden gezien als antwoord op de beperkingen van het gangbare stappenplan. Zoals we eerder stelden dient pluriformiteit, zowel in de aard van doelen en probleemstellingen als in de aard van theoretische invalshoeken, een kenmerk te zijn van een ethische gereedschapskist. Vanwege de grote nadruk die binnen de ethiek tot nu toe ligt op keuzen, zullen wij verderop vooral aandacht vragen voor de daarbij ten onrechte veronachtzaamde noodzaak van constructie en creativiteit in de ethiek.

2.3 Van kiezen naar maken

Ook vanuit een pragmatisch-pluralistische optiek vallen de hardnekkige tegenstellingen in de ethiek op. Maar daarnaast valt op dat ethische problemen meestal als keuzeprocessen worden vormgegeven, vaak zelfs als keuzeprocessen met maar twee mogelijkheden: ja of nee, goed of slecht, voor of tegen. Zo luiden morele problemen in het publieke debat vaak: Mag X? Moet Y? Ethiek levert op deze vormgeving nauwelijks commentaar en sluit zich er zelfs vaak bij aan.

Soms is er geen andere mogelijkheid denkbaar dan kiezen. Soms zijn er misschien zelfs maar twee mogelijke opties denkbaar. Het CBG (of soortgelijk) stappenplan is in zulke gevallen geschikt gereedschap. Maar er zijn ook andere vraagstellingen mogelijk. In plaats van 'Mag X?' zouden we ook kunnen vragen 'Zijn er verantwoorde manieren om X te ontwikkelen?', 'Hoe kunnen we goed gebruik maken van X?', of 'Hoe kunnen we manieren A en B om X te benaderen allebei recht doen?'. Dergelijke vragen impliceren een bereidheid om te zoeken naar meer dan twee zwart-wit gestelde opties. Vraagstellingen die maar twee mogelijkheden suggereren komen dan zelf naar voren als een ethisch probleem, omdat ze tot patstellingen leiden en daarmee een centraal probleem van ethische discussies verergeren.

Wij sluiten in deze diagnose in belangrijke mate aan bij de benadering van Weston (2001). Ook Weston ziet patstellingen als het centrale probleem van ethische discussies. De eerste zin van zijn *Ethical toolbox for the 21st century* luidt: 'Ethical thinking today seems to be seriously "stuck"', met als voornaamste oorzaak dat een moreel probleem wordt geacht twee en slechts twee mogelijke oplossingen te hebben. Eén van de meest onmiddellijke associaties rond het woord moreel is het woord 'dilemma', schrijft hij. In de gereedschapskist die hij heeft ontwikkeld is het verruimen van opties dan ook het centrale kenmerk. Terwijl het CBG-stappenplan gericht is op het maken van keuzen, is Westons aanpak in de eerste plaats gericht op het vinden van oplossingen op maat, en daarom op het doorbreken van patstellingen. Niet de noodzaak om te besluiten over een beademingsapparaat, maar de eindeloze herhalingen van zetten in discussies over onderwerpen als abortus en euthanasie lijken zijn paradigmatische voorbeelden. De aard van deze probleemsituaties geeft de aanpak van Weston een geheel ander karakter dan het CBG-stappenplan. Het zoeken naar uitwegen uit een dergelijk probleem vraagt immers om een bredere verzameling vaardigheden en gereedschappen dan in de ethiek gebruikelijk is. Naast het vermogen om helder af te bakenen, te definiëren, te argumenteren, te oordelen en te kiezen krijgen ook zulke zaken als creativiteit, respect en het vermogen om goed te luisteren veel nadruk.

Weston heeft zijn gereedschapskist samengevat in navolgend schema, waarin de verschillende doelen als losse activiteiten kunnen worden opgevat maar ook als fasen in een besluitvormingsproces.

<i>Doelen</i>	<i>Methoden</i>		<i>Valkuilen</i>
	Kernactiviteit	Nevenactiviteit	
Verkennen	Aandacht besteden aan waarden	Aandacht besteden aan feitelijke zaken	Niet te snel stoppen, ga de diepte in en verwacht verscheidenheid
Loskomen	Vergroot het aantal opties voor handelen en verschuif de definitie van problemen	Aandacht besteden aan waarden om nieuwe opties te scheppen voor de integratie van waarden	Vergeet andere kanten niet en wees ook niet alleen creatief met je eigen waarden
Een zaak beargumenteren	Maak centrale waarden expliciet	Definieer en verdedig de centrale feitelijke claims en overweeg de centrale bezwaren vanuit andere theorieën	Mis betere opties niet en wees zeker dat je vergelijkbare casussen ook vergelijkbaar beoordeeld
Besluiten	Prioriteer of integreer de centrale waarden	Zoek nieuwe en creatieve opties voor handelen	Sluit je niet af en accepteer dat sommige vragen wellicht nog niet definitief zijn afgehandeld

Het schema bevat geen duidelijk omschreven methoden, maar wel aanzetten voor de richting waarin we die methoden moeten zoeken.

Westons ethische gereedschapskist stuurt in de eerste plaats aan op methoden die verduidelijken wat er op het spel staat bij een bepaalde ethische kwestie. Waarden staan daarbij centraal. Weston stelt voor ethische conflicten te verhelderen aan de hand van de drie waardenfamilies uit de ethische traditie (rechten, goede zaken en deugden). Tot deze eerste activiteit behoort voorts het inventariseren van conflicten en allianties, het onderzoeken van de mogelijkheden voor gedeelde grond of prioritering. Naast waarden moeten ook feitelijke zaken worden verkend, en verder kan een reflectie op het taalgebruik rond deze kwesties behulpzaam zijn. Verkenning van mogelijke vraagstellingen en keuzes voor een vraagstelling worden door Weston niet apart genoemd maar zouden hier in feite een prominente plaats verdienen.

In de tweede rij ('loskomen') is de uitdaging vervolgens beweging tot stand te brengen. Creatieve methoden, zoals wat-als denken en het herschrijven van problemen tot uitdagingen, kunnen in beeld brengen wat de mogelijkheden zijn voor integratie van waarden: gedeelde grond, win-win, compromis? De centrale vraag in deze fase is in welk opzicht elke zijde in een bepaald ethisch conflict 'gelijk heeft'. Deze activiteiten krijgen bij Weston zeer veel nadruk.

Ook wanneer het gaat om het beargumenteren van een standpunt (de derde rij) is het in de eerste plaats van belang waarden te expliciteren en te onderkennen dat bezwaren van anderen kunnen berusten op conflicterende waarden. Vervolgens kunnen ethische theorieën ingezet worden om een bepaalde zaak te beargumenteren. Doel van deze fase is duidelijk te maken dat een bepaald besluit de beste reactie op dit specifieke ethische probleem is. Deze argumentatieve fase is heel vergelijkbaar met de analoge stappen in het CBG-stappenplan.

Het laatste doel is besluitvorming. Een rationele besluitvorming over ethische kwesties vraagt om het uitsluiten van vooroordelen en eerlijkheid over alle waarden. Uiteindelijk zal er een voorstel tot prioritering of integratie moeten komen dat praktische handvatten biedt voor het handelen. Zoek daarbij naar onverwachte mogelijkheden, is opnieuw Weston's devies, en ga het gesprek aan met anderen om geslotenheid te voorkomen.

Weston's ethische gereedschapskist is geen volledig uitgewerkte methodiek maar biedt naar ons idee een waardevolle verruiming van het ethische perspectief, omdat de nadruk niet meer uitsluitend ligt op kiezen en argumenteren maar daarnaast op het creëren van nieuwe speelruimte voor de ethiek. De methoden die hij daarbij aanbeveelt zijn vaak niet speciaal ontleend aan de ethiek. Naast het onderzoeken en benoemen van waarden en relevante feiten spelen ook communicatieve en creatieve vaardigheden een grote rol. Kortom, ethiek is niet alleen kwestie van het zoeken naar inhoudelijke en conceptuele antwoorden op vraagstukken, maar voor een minstens zo belangrijk deel een kwestie van intermenselijke omgang en vindingrijkheid.

Ethiek krijgt daarmee een ander karakter. Het gaat meer op een ontwerp- of constructieproces lijken dan op een keuzeproces. Deze suggestie is eerder gedaan door Whitbeck. In haar artikel 'Ethics as design' (1996) pleit Whitbeck voor een analogie tussen ethische processen en ontwerpprocessen. Ook haar vertrekpunt is dat het bij het vinden van ethische oplossingen vaak meer gaat om het vinden van goede opties dan om het maken van een goede keuze. Het vinden van opties lijkt op het oplossen van ontwerpproblemen die zijn gericht op het maken van dingen en processen die aan bepaalde behoeften en wensen tegemoetkomen. De analogie leidt onder meer tot het idee dat er niet één juiste oplossing is voor een ethisch probleem maar dat verschillende oplossingen hun verschillende voor- en nadelen zullen hebben. Vertaald naar waarden betekent dit dat oplossing X tegemoet komt aan waarde A maar bijvoorbeeld minder aan B.

2.4 Vraagstellingen in de ethiek

Het is ons inziens de moeite waard dichotome vraagstellingen als paradigmatisch probleem in de ethiek serieus te nemen, omdat ze vaak eerder tot patstellingen leiden dan tot inspirerende oplossingen. Het doel om zulke patstellingen te voorkomen dan wel te doorbreken nodigt uit tot verder denken over de notie van ethiek als ontwerp- of constructieproces. In de rest van dit rapport willen wij daartoe een aantal aanzetten geven. Wij kiezen daarbij voor 'maken' of 'construeren' als algemenere begrippen dan 'ontwerpen'. Dat neemt niet weg dat diverse inzichten over ontwerpprocessen relevant zijn.

Wat betekent het om ethische processen te benaderen als processen waarin iets wordt gemaakt? Het bovenstaande suggereert dat het vinden van nieuwe mogelijkheden (opties) om problemen op te lossen het centrale element is. Maar dat is niet het hele verhaal. Wie iets wil maken moet eerst vaststellen wat voor iets het moet worden: waar moet het aan voldoen, welk probleem of welke vraag moet ermee worden opgelost. Als we dit samenvatten als 'het vaststellen van de vraag', dan heeft een constructieproces (en hetzelfde geldt voor een ontwerpproces) in zijn meest simpele vorm de volgende hoofdfasen - er moeten twee dingen worden gemaakt:

- een vraag of probleem;
- een antwoord of oplossing.

'Opties verruimen' wordt meestal gezien als het vinden van nieuwe antwoorden. Maar daaraan vooraf gaat het stellen van een vraag. Wie nieuwe opties wil zoeken zal moeten weten waar die opties toe dienen. Een belangrijk inzicht over ontwerpprocessen is dat deze eerste, probleemstellende fase cruciaal is en in de praktijk vaak zwaar wordt onderschat. In een rapport over systeeminnovatie wordt bijvoorbeeld gesteld dat het in de praktijk nogal eens voorkomt dat partijen deze meer analytische fase als een tijdrovende plicht beschouwen en zo snel mogelijk overgaan tot het zoeken van oplossingen. Het resultaat is dan vaak dat alleen bestaande oplossingen in beeld komen en dat er geen systeeminnovatie van de grond komt (Dammers et al., 2002). Het verruimen van opties met betrekking tot vraagstellingen is dus van minstens zo groot belang.

Het stellen van vruchtbare vragen is in allerlei contexten een belangrijk onderwerp. Zo leer je in een interviewtraining hoe belangrijk het is goede vragen te stellen, die uitnodigen tot het soort antwoorden dat je wilt hebben: liever open dan gesloten vragen als je meer wilt horen dan ja of nee; geen suggestieve vragen; geen twee vragen door elkaar; op-letten op de vooronderstellingen in je vraag; zorg dat je vraag duidelijk is.

Wat voor interviewen geldt, geldt ook voor wetenschap en ethiek. Het maakt veel verschil welke vragen we stellen. Toch bestaat er in de ethiek weinig systematische aandacht voor de aard van gestelde of te stellen vragen.

Om iets meer zicht te krijgen op ethische vraagstellingen hebben we een bescheiden empirisch onderzoekje ingesteld met de volgende vragen:

- op welke van Weston's mogelijke subdoelen van ethisch beraad richten ethici zich meer - en minder?
- op welke onderwerpen richten ethische vragen zich meer - en minder?

We hebben daartoe empirisch materiaal gezocht in de vorm van de vraagstellingen van papers op de drie eerste EurSafe congressen (Beekman en Brom (eds.), 1999; Robinson (ed.), 2000; Pasquali (ed.), 2001).

A. (Sub)doelen van ethisch beraad

Bij het ontwikkelen van een ethische gereedschapskist staat steeds het gegeven centraal dat ethische activiteit verschillende doelen kan hebben. Weston (2001) bespreekt er vier, waaraan wij een vijfde metadoel toevoegen:

1. een kwestie verkennen;
2. loskomen uit een patstelling of polarisatie;
3. een stelling beargumenteren;
4. een mening vormen;
5. methodiek ontwikkelen voor ethische activiteit.

Bij verschillende doelen horen verschillende vraagstellingen. Wie een ethische kwestie verkennt, vraagt zich bijvoorbeeld af wat er zoal over wordt gezegd en geschreven, wat voor begrippen er worden gebruikt, en wat daarmee wordt bedoeld. Wie zich een mening

wil vormen stelt eerder vragen als 'Wat moeten we van X vinden?' of 'Hoe kunnen we het beste met Y omgaan?'.

De vraagstellingen op de eerste drie EurSafe-congressen bleken ongelijk over de categorieën verdeeld te zijn, waarbij overigens soms enige interpretatie nodig was omdat er niet altijd een duidelijke vraagstelling was. De vragen zijn in het volgende schema in de hoe-vorm gesteld. In de papers zelf waren ze op diverse manieren geformuleerd. We hebben de vragen dus gereconstrueerd.

<i>Doel</i>	<i>Mogelijke vraag</i>	<i>Aantal</i>
1. Verkennen/ Verhelderen	Welk ethisch probleem T wordt opgelost?	1
	Wiens ethisch probleem U wordt opgelost?	6
	Hoe kunnen we waarde V verhelderen?	11
	Hoe kunnen we concept W verhelderen?	30
	Hoe kijken actoren aan tegen X?	25
	Hoe kijkt men elders aan tegen Y?	5
	Hoe is perceptie van Z veranderd in loop van tijd?	5
2. Loskomen	Hoe krijgen we extra handelingsmogelijkheden in beeld?	2
	Hoe kunnen we probleem X vertalen in Y?	0
	Hoe kunnen we aan waarden Y en Z tegelijk tegemoetkomen?	0
3. Argumenteren	Hoe kunnen we een keuze maken tussen X en Y?	4
	Hoe kunnen we de keuze voor Z verdedigen?	31
	Ethiek is belangrijk!	5
4. Besluitvorming	Hoe kan de wetenschap omgaan met W?	12
	Hoe kan beleid/samenleving omgaan met X?	20
	Hoe kunnen burgers/consumenten omgaan met Y?	1
	Hoe kunnen ketens/bedrijven omgaan met Z?	10
5. Faciliteren	Hoe kunnen we processen van ethisch beraad faciliteren?	28
	Hoe kunnen we nieuwe methoden voor ethisch beraad ontwerpen?	6

Opvallend zijn vooral de eerste twee categorieën. De eerste is de sterkst vertegenwoordigde categorie, wat misschien geen verwondering hoeft te wekken als we bedenken dat de landbouw- en voedslethiek een jong domein is dat pas sinds enkele jaren als zodanig wordt benoemd. Net zo opvallend is dat de tweede categorie vrijwel leeg is. Weliswaar dient categorie 5 deels hetzelfde doel, maar verreweg de meeste bijdragen in deze categorie richtten zich op het gebruik van de ethische matrix, waarin waarden in diverse categorieën worden ingedeeld. Het gaat daarbij dus eerder om een verkenningsactiviteit dan om 'loskomen'. Op het gebruik van de ethische matrix bij het verkennen van verschillen komen wij in het volgende hoofdstuk terug.

B. Onderwerpenkeuze

We hebben de papers van de eerste drie EurSafe niet alleen geanalyseerd in samenhang met de nagestreefde doelen maar ook op hun inhoudelijke thematiek. De categorieën vertegenwoordigen hier niet een vooropgezette systematiek. De resultaten zijn als volgt (dubbelscores waren mogelijk):

<i>Thema</i>	<i>Aantal</i>
Biotechnologie	61
Dierenwelzijn	38
Methodiek	24
Consumentenzorgen/publieke percepties	22
Biologische landbouw	21
Voedsel algemeen	12
Duurzaamheid	10
Onderwijs	10
Landbouw algemeen	9
Voedselveiligheid/risico's	9
Functionele voeding	6
Maatschappelijk verantwoord ondernemen	4
Visserij	3
Internationale rechtvaardigheid	3
Geen landbouw- of voedslethiek	5

Opvallend is hier vooral de sterke dominantie van vraagstellingen die betrekking hebben op biotechnologie. Ook vragen rond dierenwelzijn zijn sterk vertegenwoordigd. Aan de andere kant van het spectrum zien we gebieden die weinig in de aandacht staan: internationale rechtvaardigheid (inclusief globalisering, honger en armoede), visserij en maatschappelijk verantwoord ondernemen. Doordat we geen indeling vooraf hadden gemaakt, laat het overzicht geen gebieden zien die in het geheel niet waren vertegenwoordigd.

De aandacht voor onderwerpen is dus ongelijk verdeeld. De geringe aandacht voor mondiale voedselkwesties wordt de laatste jaren echter ook in andere contexten opgemerkt. Zo merken de auteurs van het rapport 'Wageningse visies op voedselzekerheid' (Koning et al. (red.), 2001) op dat de armoedeproblematiek in het onderzoek binnen Wageningen UR steeds minder aandacht heeft gekregen. Zij zien dit als onderdeel van een trend waarin onderzoek steeds sterker marktgeoriënteerd is geworden. Op basis van de Eursafe-momentopname vallen er over trends in de ethiek geen uitspraken te doen. Maar modegevoeligheid in de onderwerpenkeuze lijkt de ethiek in ieder geval niet vreemd te zijn.

2.5 Naar hoe-vragen

Hoe kunnen we de resultaten van ons eenvoudige onderzoekje naar de EurSafe congressen interpreteren? Het opvallende resultaat dat de categorie 'verkennen' erg vol was op deze congressen en de categorie 'loskomen' vrijwel leeg krijgt betekenis in het licht van de noodzaak aandacht te besteden aan de aard en achtergronden van ethische probleemstellingen en aan eventuele herstructureringen. Er worden in de Eursafe-vraagstellingen veel concepten verkend en verhelderd, maar geen probleemstructureringen. Dat impliceert bijvoorbeeld ook dat er nauwelijks of geen aandacht is besteed aan de vorm die ethische vragen in de maatschappelijke praktijk vaak hebben. Een gangbare vorm als 'Mag X' nodigt uitsluitend uit tot standpuntbepaling - ja of nee, voor of tegen - niet tot een bredere verkenning van een ethisch geladen kwestie. Het op de congressen dominerende thema bi-

otechnologie, een onderwerp waarin de discussie sterk is gepolariseerd, zou deze aandacht juist wel verdienen. Met andere woorden, op de eerste drie EurSafe congressen zijn veel ethische concepten verkend, maar is aan vorm en conceptuele inkadering van ethische vraagstellingen nauwelijks kritische aandacht besteed.

Als we het bestaan van hardnekkige patstellingen in de ethiek als een probleem zien, dan zijn ethische vragen in de vorm van een dilemma ook een probleem en verdienen ze kritische aandacht. Terwijl in de bestaande stappenplannen vragen van de vorm 'Mag X' of 'Moet Y' als goede ethische vragen worden beschouwd, zijn deze vragen in een constructieve ethiek ongeschikt. Het zijn namelijk gesloten keuzevragen en het antwoord dat daar strikt genomen bij past is simpelweg 'ja' of 'nee'. In een constructieve ethiek daarentegen gaat het erom vragen te stellen die zich lenen voor het vinden en maken van meer opties. Constructieve vragen zullen eerder 'hoe'-vragen zijn.

Het stellen van hoe-vragen (of andere vragen die uitnodigen tot een constructieve zoektocht) vanuit een situatie die wordt gekenmerkt door keuze-denken kan worden gekarakteriseerd als het loslaten van de beperkte opties die op het eerste gezicht open lijken te staan. Hoe-vragen openen een verkenning naar opties 'op het tweede gezicht'. Deze omslag zal in veel gevallen eenvoudig zijn. Het is simpelweg een eye-opener waar je even op moet komen en die dan veel verrassende nieuwe mogelijkheden opent. Maar in situaties waarin al veel discussies zijn gevoerd in termen van tegenstellingen, of waarin diepgevoelde verschillen van inzicht een rol spelen, kan het bijzonder moeilijk zijn het eens te worden over een hoe-vraag die een gezamenlijke zoektocht inleidt. De vooronderstellingen die vragen met zich meebrengen kunnen hier grote struikelblokken zijn. Zo veronderstelt bijvoorbeeld de vraag hoe genetische modificatie het best kan worden ingezet al dát deze technologie wordt ingezet. Het aangaan van een gezamenlijk zoekproces naar de mogelijkheden 'op het tweede gezicht' vraagt in gepolariseerde situaties een toenadering die meer investering en onderling vertrouwen nodig heeft naarmate de onderlinge verschillen dieper en hardnekkiger zijn. Dit proces is niet gebaat bij het bagatelliseren of onder tafel schuiven van meningsverschillen, maar juist bij het verhelderen ervan.¹ De uitdagende 'hoe-vraag' is hier: hoe ga je om met diepe verschillen?

¹ Als er sprake is van grote verschillen heeft dit proces ook geen baat bij wat wel wordt genoemd het 'invliegen' van wat creatief procesinstrumentarium. Niet omdat dit instrumentarium geen functie kan vervullen, maar omdat het alleen maar zin heeft in een proces dat meer toewijding en tijd vereist dan procesinstrumentarium van enkele dagdelen op zichzelf kan leveren.

3. Omgaan met verschillen

3.1 Soorten verschillen

De eerste fase van constructieprocessen behelst het vaststellen van een vraag. Wie dat alleen doet heeft de handen vrij, maar in sociale contexten, waar het gaat om het vinden van gezamenlijk gedragen oplossingen en richtingen, is de uitdaging een gezamenlijke aanpak of een gezamenlijke vraagstelling te vinden. Omdat er in ethische kwesties vaak grote verschillen van uitgangspunt of mening bestaan is een gedeelde vraagstelling niet iets vanzelfsprekends. Willen mensen of groepen die van mening verschillen tot een gezamenlijke aanpak komen, dan kunnen ze niet om de obstakels heen die deze gezamenlijkheid in de weg staan. Het in kaart brengen en verhelderen van verschillen is dan ook een belangrijke eerste stap in een ethisch constructieproces.

Voor we ingaan op het verhelderen van verschillen is het van belang eerst enige conceptuele helderheid te scheppen over een aantal begrippen die daarbij in de praktijk een belangrijke rol spelen, als ook over de onderlinge relaties tussen deze begrippen. Het gaat hierbij om de begrippen 'waarden', 'moraal', 'ethiek', 'belangen' en 'kaders'.

Waarden

Weston (2001) omschrijft waarden als 'those things we care about; those things that matter to us; those goals or ideals to which we aspire and by which we measure ourselves or others or our society' (p.12). Waarden duiden dus nog een heel breed veld aan dat nadere afbakening vraagt willen we over morele waarden spreken.

Moraal

Weston definieert morele waarden als 'those values that give voice to the needs and legitimate expectations of others as well as ourselves' (ibid.). Het cruciale onderscheid is dus dat we met ethische waarden niet alleen naar onszelf maar ook altijd naar anderen verwijzen. Ze hebben een meer universeel dan wel intersubjectief gelegitimeerde strekking dan andere waarden hoeven te hebben. Het begrip 'moraal' duidt hiermee op de concrete waarden die mensen blijken te hanteren.

Ethiek

Ethiek is, wederom volgens Weston, 'the study of moral values; reflection on how best to think about moral values and clarify, prioritize, and/or integrate them' (ibid.). Ethiek duidt dus op het systematische proces van het denken over, bekritisieren en herzien van de morele waarden die mensen hanteren. Dit betekent dat ethiek een meer kritisch, zelfbewust karakter heeft dan moraal.

Belangen

Het is goed om het begrip 'waarden' te onderscheiden van het begrip 'belangen'. De werkwoorden 'zijn' en 'hebben' kunnen daartoe een leidraad bieden. In het geval van waarden spreekt men in termen van 'ik wil X zijn', terwijl men in het geval van belangen spreekt in termen van 'ik wil Y hebben'. Ook andere werkwoorden helpen het verschil te verduidelijken: waarden zijn geassocieerd met argumenteren, belangen met onderhandelen.¹

Kaders

Kaders ('frames') zijn min of meer logisch samenhangende gehelen van waarden en opvattingen van partijen met betrekking tot een bepaalde kwestie. Zij bieden een perspectief van waaruit de partijen een situatie waarnemen en op grond waarvan zij activiteiten ondernemen. Kaders kleuren dus waarnemingen, en bepalen welke kennis mensen relevant vinden. Kaders en belangen zijn niet identiek, maar er zijn wel relaties tussen die door Schön en Rein (1994) worden beschreven als: 'Interests are shaped by frames, and frames may be used to promote interests' (p.29).² Omdat belangen worden vormgegeven door kaders, kan herkaders ertoe leiden dat actoren hun belangen anders gaan zien. Dit is uiteraard van groot belang bij het oplossen van controversen.

Wij zullen in het onderstaande vooral aandacht besteden aan waarden en kaders. Belangen zijn aan de orde wanneer we over kaders spreken.

3.2 Waarden

Aan waarden wordt in de ethiek vaak een centrale rol toegekend. Waarden worden geacht uitdrukking te geven aan de diepere basis van morele verschillen, omdat ze weergeven wat er voor mensen werkelijk toe doet. Bij het verhelderen van verschillen in ethische opvattingen komen waarden dan ook direct in beeld. Daarbij spelen onderscheidingen die zijn gebaseerd op de drie grote ethische tradities vaak een grote rol. Weston bijvoorbeeld beveelt deze tradities aan als ordenend kader voor het verhelderen van verschillen. Maar ook in bijvoorbeeld de ethische matrix van Mepham (1996) spelen ze de hoofdrol.

Verhelderingen van waarden vanuit de ethische theorie kunnen worden gezien als 'deductieve' benaderingen. Daartegenover staan 'inductieve' benaderingen die geen gebruik maken van ethische theorie. De ethische matrix van Mepham (1996) is een deductieve invalshoek voor het verhelderen en verkennen van waarden binnen een terrein die een grote inhoudelijke inbreng voor de ethiek met zich meebrengt. We willen deze aanpak verduidelijken en daarna vergelijken met een inductieve manier, waardenverheldering, die voor ethici vooral een procedurele inbreng inhoudt.

¹ Het onderscheid tussen belangen en waarden valt in zekere zin samen met het onderscheid tussen 'personal' en 'impersonal values'. Waar 'personal values' gaan over wat goed of slecht is voor het individu en hun uitdrukking vinden in individuele voorkeuren, gaan 'impersonal values' over wat belangrijk is of wat er toe doet voor anderen of de samenleving als geheel. Belangen staan dus grofweg gelijk aan de 'personal values' in dit onderscheid. Overigens is het onderscheid tussen belangen en waarden minder relevant binnen een consequentialistische ethiek dan binnen een deontologische of deugdenethiek.

² Tegelijkertijd geldt het omgekeerde: 'frames are shaped by interests' - hoe je over iets denkt, hangt af van je belangen. Dit komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in het gezegde 'wiens brood men eet ...'.

3.2.1 Ethische indelingen

Zowel binnen de ethiek als binnen de sociale wetenschappen doen verschillende indelingen van waarden de ronde. Waarden worden onderverdeeld op onder meer de volgende manieren:

- rechten/plichten, goede zaken, deugden (verschillende ethische tradities);
- autonomie, rechtvaardigheid, niet-schaden, weldoen (Beauchamp en Childress, 1994);
- welzijn, autonomie, rechtvaardigheid (Mepham, 1996);
- negatieve rechten, positieve rechten, goede zaken, deugden (Wenz, 1988);
- cognitief/kennen, ethisch/willen, esthetisch-expressief/voelen (Kant, 1788);
- individueel-collectief, statisch-dynamisch, materieel-immaterieel (verschillende sociologische tradities);
- inhoudelijk-procedureel (Taskforce waardevolle landbouw, 2001b).

Hoewel soms de indruk wordt gewekt dat dit classificeren of segmenteren van waarden een doel op zich is, willen wij hier vooral de instrumentele rol van dergelijke indelingen in de verkennende fase van processen van ethisch beraad benadrukken. Geen van deze indelingen is in absolute zin beter of nuttiger dan andere, hun waarde moet worden bezien in relatie tot specifieke contexten. Een belangrijke functie van onderverdelen is in veel gevallen dat op één of andere wijze enige ordening wordt aangebracht in de schijnbaar oneindige veelheid aan waarden in hedendaagse pluralistische samenlevingen. Deze instrumentele opvatting van waardenclassificaties moet dan ook in het achterhoofd worden gehouden tijdens het lezen van de navolgende bespreking van een beperkt aantal van dergelijke indelingen.

Zo lijkt de centrale gedachte achter de ethische matrix voor de verkenning en verheldering van ethische kwesties in landbouw en voedselproductie te zijn dat deze activiteiten systematischer kunnen verlopen wanneer daarbij twee grote tradities uit de geschiedenis van de ethiek (deontologie en consequentialisme) als ordenend kader worden ingezet. Het is daarom zinvol - alvorens in te gaan op de ethische matrix als specifieke methode - in vogelvlucht stil te staan bij de classificatie van waarden zoals die verschijnt uit de geschiedenis van de ethiek. Vanuit de ethische traditie vallen er drie grote categorieën te onderscheiden, die elk geassocieerd worden met een ander type ethische theorie:

- rechten;
- goede zaken;
- deugden.

Rechten

De ethische traditie waarin rechten en plichten centraal worden gesteld, wordt deontologie genoemd (naar het Griekse 'to déon': het verplichte, dat wat geboden is). De grondlegger is de Duitse 18e eeuwse filosoof Kant, die een basisprincipe voor alle ethische handelingen

heeft geformuleerd dat hij de 'Categorische Imperatief' noemde. Hij heeft die imperatief op twee manieren geformuleerd:

- handel volgens die regel waarvan je kunt wensen dat die ook een algemene wet zou zijn; en
- behandel mensen als doel en nooit alleen als middel.¹

Kant stelt autonomie centraal: ethisch handelen doe je door jezelf als autonoom persoon de morele wet te stellen en je er aan te houden. Na Kant zijn er ook vele andere voorstellen gedaan voor basale principes in de ethiek. Een bekende hedendaagse deontoloog is Rawls, auteur van *A theory of justice* (1971). De belangrijkste waarden onder deze categorie kunnen worden samengevat met de termen 'keuzevrijheid' en 'rechtvaardigheid'. Dit zijn inherent waardevolle zaken, ze dienen niet alleen als middel tot geluk (zoals utilisten betogen) maar ook los daarvan.

Goede zaken

Goede zaken ('goods') verwijst naar alles wat bijdraagt aan geluk en welzijn (bijvoorbeeld: gezondheid, vrede, voedsel). De ethische traditie van het utilisme acht alle waarden herleidbaar tot zulke goede zaken. De Engelse grondleggers (Bentham (1789), Mill (1863)) zagen 'the greatest happiness for the greatest number' als het ethische doel. Ook zoiets als rechtvaardigheid kun je zien als een middel tot geluk en wordt daarmee een goede zaak. In zo'n ethiek ben je in feite steeds bezig voor- en nadelige gevolgen van handelingen tegen elkaar af te wegen. Vandaar dat utilisme ook wel 'ethiek van rekensommen' wordt genoemd. Ook consequentialisme is een gangbare benaming, die ernaar verwijst dat de gevolgen van handelingen in deze benadering centraal staan. De belangrijkste waarden onder deze categorie kunnen worden samengevat als 'voordelen' en 'nadelen' van een bepaalde handelingskeuze.

Deugden

Deugden zijn geen eigenschappen van handelingen maar van mensen, het zijn als het ware neigingen (of disposities) om op een bepaalde manier te handelen. Deugden zijn daarmee altijd rechtstreeks verbonden met het handelen van mensen. Rechtvaardigheid kan ook een deugd zijn, als je het bedoelt als eigenschap van een persoon. Aristoteles was de grondlegger van de deugdenethiek. Geluk valt volgens Aristoteles te bereiken door te excelleren in wat ons tot een goed functionerend mens maakt. Tegenwoordig herleeft de deugdenethiek bijvoorbeeld in de zorgethiek en de communautaire ethiek die tradities en gemeenschappen centraal stelt. Deugdenethiek heeft de neiging minder universeel te zijn omdat deugden vaak sterk contextueel zijn, bepaald door praktijken en culturele tradities. We functioneren tenslotte altijd in een specifieke omgeving.

¹ Bijvoorbeeld: zie een winkelier niet alleen als middel tot het verkrijgen van een brood, maar ook als iemand aan wie je respect verschuldigd bent.

Mephams matrix

In navolging van Beauchamp en Childress (1994) tracht Mepham (1996) twee ethische tradities (deontologie en consequentialisme) samen te vatten in een beperkt aantal steekwoorden of principes, die hij onderbrengt in een matrix. De ethische matrix is een raamwerk waarbinnen deze erkende ethische principes verder worden gespecificeerd en geïnterpreteerd. Dit gebeurt vanuit het gezichtspunt van de bij een bepaalde ethische kwestie betrokken belanghebbenden. Zoals gezegd is deze methode afkomstig uit de biomedische ethiek. Mepham heeft niet alleen getracht haar aan te passen voor de landbouw- en voedsel­ethiek, ook de matrixvorm is van Mepham afkomstig.

Het gebruik van de matrix veronderstelt een proces met drie stappen. In de eerste stap worden de relevante feiten en toepasselijk geachte ethische principes bepaald. Vervolgens worden deze principes gecombineerd met een belanghebbendenanalyse om te komen tot een analyse van een bepaalde ethische kwestie in landbouw en voedsel­productie. Tenslotte wordt een interpretatie (prioritering of weging) gegeven van deze analyse, zodat men uitkomt bij een evaluatief advies over de te volgen ethisch verantwoorde handelingswijze. Wij zijn vooral geïnteresseerd in de eerste stap, waar de principes worden gebruikt voor het in kaart brengen van verschillen.

De ethische matrix is dus expliciet ontworpen om rekenschap te geven van en om te leren gaan met conflicterende ethische overwegingen. De centrale elementen van de ethische matrix, een beperkt aantal ethische principes (drie of vier), worden gezamenlijk geacht de gehele verscheidenheid aan ethische theorieën te representeren. In hun 'Principles of biomedical ethics' presenteerden Beauchamp en Childress de volgende vier principes:

- autonomie;
- rechtvaardigheid;
- niet-schaden;
- weldoen.

Deze principes vormden een pragmatische poging de gedeelde grond binnen de geschiedenis van de ethiek uit te drukken. Principes zijn op te vatten als samenvattende termen die de kernwaarden van een bepaalde ethische traditie tot uitdrukking pogen te brengen. Mepham heeft, zonder daarvoor overigens een reden te geven, in zijn ethische matrix 'niet-schaden' en 'weldoen' geïntegreerd tot het principe van respect voor 'welzijn' en stelt dat de resterende drie principes (welzijn, autonomie en rechtvaardigheid) naar respectievelijk utilisme, Kantiaanse en Rawlsiaanse deontologie¹ verwijzen. In zijn matrix ziet het er uit.

	<i>Welzijn</i>	<i>Autonomie</i>	<i>Rechtvaardigheid</i>
<i>Producenten</i>			
<i>Consumenten</i>			
<i>Dieren</i>			
<i>Ecosystemen</i>			

¹ Rechtvaardigheid speelt ook al een centrale rol in Kants deontologie maar Rawls geeft veel meer uitwerking aan het denken over rechtvaardigheid.

De in kolommen ondergebrachte principes dienen verder ingevuld te worden voor de verschillende belanghebbenden bij een bepaalde ethische kwestie in landbouw en voedselproductie. De ethische matrix is dus een methode die speciaal geschikt lijkt om de fase van ethische verkenning en verheldering snel en systematisch te doen verlopen. Het idee is dat door in elke cel van de ethische matrix te formuleren wat in desbetreffende casus aan de orde zou kunnen zijn een overzichtelijke verkenning ontstaat van de ethische aspecten van de casus. Het resulterende overzicht van de ethische aspecten van de casus kan dan vervolgens inbreng zijn voor het verdere ethische afwegingsproces. Deze ethische matrix wil een neutraal hulpmiddel zijn en claimt nog niets te zeggen over de verdere omgang met conflicterende principes. Het is slechts een hulpmiddel om de hele breedte aan ethische aspecten van een bepaalde casus in landbouw en voedselproductie op transparante wijze in beeld te krijgen.

Mepham (1999) geeft het volgende voorbeeld van een - minimaal - ingevulde ethische matrix.

Respect voor ⇒ Belanghebbenden ↓	<i>Welzijn</i>	<i>Autonomie</i>	<i>Rechtvaardigheid</i>
<i>Producenten</i>	Voldoende inkomen en fatsoenlijke werkomstandigheden	Vrijheid om een bepaalde technologie wel of niet toe te passen	Redelijke behandeling in handel en internationaal recht
<i>Consumenten</i>	Beschikbaarheid van veilig voedsel	Respect voor consumentenkeuze (bv. etikettering)	Algemene betaalbaarheid van voedsel
<i>Dieren</i>	Dierenwelzijn	Vrijheid tot ontplooiing van natuurlijk gedrag	Telos
<i>Ecosystemen</i>	Bescherming van ecosystemen	Behoud van biodiversiteit	Duurzaamheid van natuurlijke populaties

Voor Mepham lijkt het invullen van de matrix een activiteit voor de studeerkamer. Anderen hebben dit raamwerk gebruikt en verder ontwikkeld tot een meer participatieve methode (Kaiser en Forsberg, 2001). In een interactieve context zijn het de belanghebbenden die de matrix invullen en vervolgens bespreken. Het idee is dat alle belanghebbenden vanuit hun perspectief formuleren wat er in een bepaalde cel van de matrix aan de orde zou kunnen zijn. Daarbij is waardenpluralisme in hedendaagse samenlevingen het uitgangspunt, en daarnaast de erkenning dat er geen omvattende ethische theorie bestaat die antwoorden kan genereren op alle praktische problemen in landbouw en voedselproductie. De ethische matrix levert, via een participatief proces, een representatie van deze diversiteit. Kaiser en Forsberg benadrukken dat in een interactieve context de ethische matrix het startpunt en niet de uitkomst van discussies is. Voor het verdere verloop van dit proces introduceren Kaiser en Forsberg en passant als prioriteringsregel dat de uiteindelijke ethische besluitvorming zoveel mogelijk waarden moet dienen en geen cruciaal geachte waarden mag schaden. Het uiteindelijke doel is consensus te bereiken, ook over de relatieve gewichten van de uiteenlopende waarden. Het grootste voordeel van de ethische matrix, in

vergelijking met meer inductieve benaderingen, is volgens Kaiser en Forsberg dat hij een voorstructurering van de belangrijkste categorieën biedt die tijd en dus geld scheelt.

De ethische matrix presenteert dus een heuristisch hulpmiddel voor de verkenning en verheldering van ethische verschillen in landbouw en voedselproductie. Om het proces van ethische reflectie snel en ordelijk te doorlopen vat zij de geschiedenis van de ethiek samen in een beperkt aantal ethische principes. Deze voorstructurering heeft zeker in praktische zin belangrijk temporele - en daarmee financiële - voordelen. Is het daardoor een waardevol hulpmiddel voor verkenning en/of besluitvorming rond ethische kwesties? Vanuit pragmatisch gezichtspunt is de praktijk het belangrijkste criterium en moeten we dus bezien wat de matrix in de praktijk wel en niet oplevert. Toch vallen er ook los daarvan al een aantal opmerkingen te maken:

- wil de matrix zijn pluralistische pretenties waarmaken dan moet haar voorstructurering ruimte bieden aan alle mogelijke (soorten van) waarden, met als referentiekader de ethische theorie. De vier principes van Beauchamp & Childress, waarop de matrix is gebaseerd, voldoen al niet aan dit criterium omdat deugden ontbreken. De drie principes van Mepham, waarbij niet-schaden en weldoen onder dezelfde noemer worden gebracht, voldoen er dus ook niet aan;¹
- wil de ethische matrix een bijdrage leveren aan een sociale, procesmatige manier van omgaan met ethische kwesties in landbouw en voedselproductie, dan zal zij op een interactieve manier moeten worden gebruikt;
- wil de matrix behalve aan verkenning ook aan besluitvorming kunnen bijdragen, dan moeten de fasen die volgen op de inventarisatie van waarden nader worden doorzocht.

Om te zorgen dat de (interactieve) matrix inderdaad ruimte biedt aan de diversiteit van waarden, zoals die althans volgens de ethische theorie kunnen worden geordend, zouden dus deugden kunnen worden toegevoegd. Het is daarbij interessant om te constateren dat er binnen de milieuethiek een benadering bestaat, niet in de vorm van een matrix overigens, waarin deugden al een plaats hebben, namelijk de concentrische cirkel theorie van Wenz (1988). Ook Wenz presenteert een pluralistische benadering die erkent dat er een veelheid aan ethische principes bestaat die niet onder één noemer gebracht kunnen worden. Hij onderscheidt op basis van de geschiedenis van de ethiek:

- negatieve rechten;
- positieve rechten;
- goede zaken;
- deugden.

Gezien de eerder gegeven samenvatting mag dit wel gelden als basis voor een inventarisatie die de ethische tradities dekt. Hoewel Wenz zijn benadering de concentrische

¹ De meest voor de hand liggende reden waarom deugden ontbreken in het principalisme van Beauchamp en Childress en in de ethische matrix van Mepham is dat de deugdenethiek veel minder denkt in termen van waarden met universele geldingskracht en veel meer ingebed is in specifieke contexten. Het formuleren van universeel geldende principes staat daarmee in een problematische relatie tot de particularistische toonzetting van een deugdenethiek. Bovendien is de hernieuwde aandacht voor de deugdenethiek van een recenter tijdstip dan het oorspronkelijke werk van Beauchamp en Childress.

cirkel theorie noemt, heeft hij die nooit gevisualiseerd. Toch is een visualisering gemakkelijk voorstelbaar, zelfs in verschillende vormen. Ten eerste, met Mepham's matrix als model, kunnen we de categorieën van Wenz opvatten als kolommen in een matrix. Ten tweede is het denkbaar recht te doen aan de naam van de theorie en hem te visualiseren in de vorm van een cirkel. Voor dit moment volstaan wij met een aanpassing van Mepham's matrix in lijn met de benadering van Wenz. De bij een bepaalde ethische kwestie betrokken actoren of belanghebbenden worden daartoe gerangschikt naar de afstand ten opzichte van degene die zich een ethisch oordeel moet vormen:

Principes ⇒ Actoren ↓	Negatieve rechten	Positieve rechten	Goede zaken	Deugden
Zelf				
Naasten				
Gemeenschap				
Mensen				
Dieren				

Voorlopig lijkt deze matrix het beste startpunt te vormen voor een deductieve verkenning en verheldering van ethische kwesties in landbouw en voedselproductie. Overigens maakt deze matrix hopelijk ook meteen duidelijk dat je er niet bent met het simpelweg samenvatten van de grote ethische tradities in een beperkt aantal principes, je zult vervolgens ook moeten aangeven in welke hiërarchische verhouding die principes tot elkaar staan. Zodra je dat doet, smelt uiteraard de gedeelde grond tussen deontologen, consequentialisten en deugdenethici al snel als sneeuw voor de zon. Zo hanteert Wenz een (goeddeels impliciete) hiërarchie die deontologische principes plaatst boven consequentia-listische principes en deugden en die verantwoordelijkheden laat afnemen met de (psychologische) afstand van de ander ten opzichte van de oordelende en handelende actor. Het voert te ver om deze discussie in dit kader inhoudelijk te bespreken. Het volstaat hier te benadrukken dat prioritering dus geen uitgemaakte zaak is maar onderwerp van diepga-vende controversen.

Ten slotte denken wij dat het zeker zo aantrekkelijk kan zijn om interactieve proces-sen van ethisch beraad te starten met kolommen en rijen zonder kopjes, dat wil zeggen om eerst een 'vrije' inventarisatie van waarden uit te voeren, die vervolgens te clusteren en ten-slotte samenvattende kopjes te formuleren. In zo'n inductieve matrix dient de matrixvorm louter als visueel hulpmiddel. Een dergelijke methodiek komt daarmee dicht in de buurt van een inductieve methode als de nu te bespreken 'waardenverheldering'.

3.2.2 Waardenverheldering

'A valuing process and clarification model' (kortheidshalve 'value clarification' of 'waar-denverheldering') is decennia geleden opgezet als een aanpak voor morele educatie op (Amerikaanse) scholen. In hun boek *'Models of moral education'* (1980) beschrijven Hersh

et al. deze aanpak in vergelijking met andere methoden van morele educatie. Omdat waardenverheldering zich richt op het identificeren en verhelderen van waarden is het ook buiten de context van scholen een interessante benadering.

Waardenverheldering is gebaseerd op het idee dat leerlingen actievare, vrijere, meer betrokken mensen worden als ze zich bewust zijn van hun waarden en er actief mee bezig blijven die waarden te ontwikkelen. Belangrijke kenmerken van waardenverheldering zijn:

- een nadruk op het alledaagse leven - ervaringen van leerlingen vormen het uitgangspunt;
- verheldering en niet beoordeling is het doel;
- uitnodiging om verder te reflecteren;
- gerichtheid op persoonlijke ontwikkeling en vervulling.

Het idee is dus dat leerlingen er veel bij kunnen winnen als ze zich bewust worden van hun waarden. Uitgangspunten voor het bewustwordingsproces zijn zaken waar leerlingen zich wel van bewust zijn, zeker als ze ernaar worden gevraagd: doelen, idealen, houdingen, interesses, gevoelens, overtuigingen, activiteiten, zorgen, problemen. Kortom, alle verbale uitingen die duiden op betrokkenheid bij hun eigen concrete werkelijkheid. Deze uitingen van betrokkenheid worden 'waardenindicatoren' genoemd. Via allerlei vormen van groepsgesprekken kunnen vanuit deze heterogene uitgangspunten waarden worden geïdentificeerd. Daarbij kunnen allerlei technieken worden gebruikt, zoals toegepaste vragenformulieren, het aanbrengen van rangorde in lijsten met waarden, stemmen, of spelletjes waarbij leerlingen allerlei zinnen moeten afmaken.

Wat waardenverheldering ook buiten scholen interessant maakt, is dat wat voor leerlingen geldt voor veel andere mensen net zo goed geldt: ze zijn zich vaak niet duidelijk bewust van hun waarden. Nieuwe perspectieven op waarden laten zien dat het kenmerkend is voor waarden dat ze zijn 'ingebed' in het dagelijkse leven en daarbinnen voor een deel impliciet blijven. Deze inbedding ziet er vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines verschillend uit. Vanuit psychologische optiek moeten waarden worden begrepen in het kader van menselijke motivatie, die voor een belangrijk deel emotioneel, impliciet en onbewust is. Een sociologisch perspectief ziet waarden ingebed in leefstijlen, dagelijkse routines en instituties, waarbinnen ze voor een groot deel impliciet blijven maar in principe open staan voor reflectie. Vanuit filosofisch perspectief zijn waarden ingebed in de dagelijkse taal, en vereist het aandacht voor het gewone taalgebruik om waarden te expliciteren.

Deze perspectieven, vooral vanuit de psychologie, roepen de vraag op in hoeverre het impliciete en onbewuste karakter van waarden onherroepelijk is. Een vooronderstelling van waardenverheldering is dat er met de nodige inspanning wel degelijk iets te expliciteren valt. Het is dan wel nodig te beginnen bij het concrete dagelijkse leven, want daar liggen de al dan niet bewuste aanzetten tot waarden. Het gaat erom manieren te zoeken om die aanzetten te verhelderen.

De traditionele ethische theorie nodigt daartoe veel minder uit, omdat daarbinnen waarden over het algemeen in sterk gegeneraliseerde en geabstraheerde vorm worden weergegeven. Dit vormt een obstakel om het vertrouwde en gewone als waarde te beschouwen. Eerder worden waarden dan dingen die veraf staan en waar moeilijk contact mee te krijgen valt. Eén van de gevolgen is dat waarden, als horend tot de theorie, in dis-

cussies op grote afstand van de praktijk worden ervaren. Er doemt dan de moeizame taak op om de waarden weer te vertalen naar de praktijk of praktische invullingen te geven.

De inspiratie die van waardenverheldering uitgaat is dus de inspiratie van dichtbij beginnen bij het expliciteren van waarden, bij al die persoonlijke zaken die gevat kunnen worden onder de noemer waardenindicator. Er zijn van daaruit veel manieren om verder te gaan met de waarden die in de waardenindicatoren zijn verstopt, vervat, of expliciet geuit. Bij toepassing van waardenverheldering in een concrete situatie vallen de volgende stappen te onderscheiden:

- als achtergrond dient een lijst van potentiële waardenindicatoren. Voor gebruik op Amerikaanse scholen bestaat bijvoorbeeld een lijst met de volgende mogelijkheden:
 - doelen, plannen;
 - aspiraties;
 - attitudes;
 - interesses;
 - gevoelens;
 - overtuigingen;
 - activiteiten;
 - zorgen, problemen en obstakels;
- keuze van waardenindicatoren om mee te werken;
- verzamelen/vastleggen van uitspraken;
- methode(n) om van waardenindicatoren naar waarden, en relaties tussen waarden, te komen. Dit is het proces van verhelderen, dat volgens de oorspronkelijke opzet in schoolklassen wordt uitgevoerd. Mogelijkheden zijn bijvoorbeeld:
 - mondeling doorvragen (bijvoorbeeld 'Wat vind je de moeite waard aan X?');
 - rangorde aanbrengen;
 - of-of keuzen forceren.

Al met al denken wij dat waardenverheldering mag gelden als een inductieve benadering voor het inventariseren van waarden. Zoals de voorbeelden bij de hierboven genoemde stappen laten zien zijn er veel mogelijkheden bij de precieze vormgeving van deze methode. We willen het gebruik van de methode illustreren met een praktijkvoorbeeld.

Praktijkvoorbeeld: Taskforce Waardevolle Landbouw

Waardenverheldering kan in veel situaties vruchtbaar zijn. De bruikbaarheid is niet beperkt tot situaties die expliciet als ethisch probleem zijn geformuleerd. De 'Taskforce Waardevolle Landbouw' (2001a; 2001b) was een groep van acht onderzoekers van verschillende instituten en disciplines binnen Wageningen UR die de opdracht kreeg in een periode van vier maanden met een bijdrage te komen aan het debat rond de toekomst van de Nederlandse landbouw. Opdrachtgever was de Raad van Bestuur. Vanaf het begin was duidelijk dat waarden een rol zouden spelen in het werk van de Taskforce. Dit paste bij de wens van zowel de opdrachtgever als de groep om te werken in een sfeer van 'waar gaat het ons nu echt om'. De Taskforce besloot daarom waarden in een vroeg stadium op de agenda te zetten. Ze besloot ook daarbij een inductieve werkwijze te volgen, beginnend vanuit eigen

ideeën en niet vanuit ethische of andere theorie. Wel werden de resultaten in een later stadium getoetst aan ethische theorie.

De gekozen ingang was een specifieke vorm van waardenverheldering. In een sessie waarin de leden zich uitgebreid aan elkaar voorstelden, vertelden zij elkaar onder meer over hun zorgen en inspiratiebronnen rond de landbouw. Zorgen en inspiratiebronnen fungeerden als waarde-indicatoren, gekozen op grond van de verwachting dat daardoor boven tafel zou komen wat de leden van de Taskforce in hun bemoeienis met de landbouw aan het hart ging, zowel in positieve als in negatieve zin.

Analyse van de notulen liet zien dat er opvallend veel zorgen waren geuit met betrekking tot het (communicatie)proces rond de landbouw. Een ordening van de waarden naar inhoudelijke waarden en proceswaarden liet zien dat bijna tweederde van de geuite waarden betrekking had op het proces. Op basis van dit eerste resultaat besloot de groep:

- een onderscheid te hanteren tussen inhoudelijke waarden, over de aard van de landbouw, en proceswaarden, over de maatschappelijke processen rond (veranderingen in) de landbouw;
- aan het proces rond veranderingen in de landbouw veel en centraal aandacht te besteden.

De groep maakte ook een analyse van waarden in bestaande rapporten over de toekomst van de landbouw. Met betrekking tot inhoudelijke waarden bleek er veel overeenstemming te bestaan tussen de rapporten onderling en tussen de rapporten en de eigen waarden van de Taskforce. Het leek erop alsof iedereen die over de veranderende landbouw nadacht in grote lijnen dezelfde waardenset hanteerde: de landbouw moet duurzamer, milieu- landschaps- en diervriendelijker, transparanter en meer divers worden, en boeren moeten een eerlijke prijs voor hun producten ontvangen. Aandacht voor de vraag welk proces daartoe al dan niet zal leiden trof de Taskforce in de bestaande rapporten veel minder aan. Dit was een extra bevestiging van het besluit om juist aan het maatschappelijk proces rond de landbouw aandacht te besteden.

Analyse van posters die het resultaat waren van een creatieve sessie over toekomstbeelden voor de landbouw bevestigde nog eens de dominantie van proceswaarden binnen de groep. Eén trend sprong er bijzonder sterk uit: op het merendeel van de posters was één van de hoofddoelen het overbruggen van kloven, tussen boer en consument, tussen stad en land, enzovoorts. Uiteraard gaat hierachter de waarneming schuil dat er veel kloven bestaan en dat ze remmend werken.

De Taskforce toetste de eigen waarden ook aan de ethische theorie, door de waarden te ordenen met behulp van de drie traditionele categorieën: goede zaken, rechten en plichten, en deugden. Hoewel het daarbij verhelderend was dat er onder de waarden van de Taskforce opvallend veel deugden te vinden waren, is van deze indeling in de eindrapportage geen gebruik gemaakt. Dat was geen principiële keuze maar een pragmatische; door de keuze voor veranderingsprocessen als centraal thema kwamen andere indelingen naar boven die in dat verband functioneler leken:

- het genoemde onderscheid tussen proceswaarden en inhoudelijke waarden;
- onderscheidingen die tot doel hadden de maatschappelijke dynamiek van waarden duidelijk en hanteerbaar te maken (bestaand/nieuw en gedeeld/betwist).

Toevoeging van de traditioneel-ethische indeling leidde tot een complexiteit die in het kader van het project niet functioneel leek. Voor een ethische gereedschapskist is het een interessante vraag in welke gevallen, voor welke doeleinden, deze traditioneel-ethische indeling wel en niet constructief kan werken.

De nadruk op proceswaarden is in het eindrapport vertaald in een centrale plaats voor veranderingsprocessen rond de landbouw, ook in de visuele weergave. Bovendien heeft de zorg over de stagnerende effecten van kloven (dichotomieën, polarisaties) in de communicatie, en de wens bij te dragen aan het overbruggen daarvan, gevolgen gehad voor het omgaan met inhoudelijke waarden. Zo heeft de Taskforce expliciet geen tweedeling gemaakt in bijvoorbeeld oude en nieuwe systeemwaarden, omdat een dergelijke tweedeling te gemakkelijk de vorm van een polarisatie of kloof kan aannemen. Juist het geleidelijke en procesmatige van de veranderingen kreeg nadruk. Mensen kunnen in de loop van de tijd van mening veranderen en tussen mensen bestaat een wisselend patroon van overeenkomsten en verschillen.

Om dezelfde redenen werden de inhoudelijke waarden niet geordend in bijvoorbeeld grondhoudingen. Ook grondhoudingen leggen nadruk op clusters van verschillen op een manier die heel gemakkelijk te absoluut kan worden en tot kloven kan leiden of bestaande kloven kan verharderen. Immers, als mevrouw X en Y verschillende grondhoudingen hebben, dus in de grond van de zaak met elkaar van mening verschillen, wat voor zin lijkt het dan nog te hebben om naar raakpunten te zoeken? Het identificeren van grondhoudingen is een aantrekkelijke optie voor wie posities ten opzichte van elkaar wil profileren, maar niet voor wie zoekt naar een proces waarin onorthodoxe experimenten en gezamenlijk gedragen nieuwe richtingen een grote rol spelen. Het zoeken naar gezamenlijke antwoorden impliceert niet dat verschillen ondergeschikt gemaakt dienen te worden aan het bewaren van de lieve vrede ('polderen'), maar slechts dat onderscheidingen niet nodeloos opgeblazen moeten worden tot onoverkomelijke scheidslijnen. De gekozen oplossing voor het benadrukken van procesaspecten en het vermijden van nieuwe polarisatie was een ordening met behulp van een dubbele cirkel. In de binnencirkel waren de proceswaarden weergegeven, wat hun centrale positie weergaf. De buitencirkel was in vier kwadranten verdeeld, met behulp van een onderscheid tussen

- oude en nieuwe waarden;
- gedeelde en betwiste waarden.

Waardenkwadrant

Oud betwist	Oud gedeeld
Nieuw betwist	Nieuw gedeeld

Deze indeling biedt een hint. Verkenningen van technologische ontwikkelingen en maatschappelijke praktijken met betrekking tot een bepaalde ethische kwestie in landbouw en voedselproductie zouden er gemakkelijk analoog uit kunnen zien.

Lering trekken uit de ervaringen van de Taskforce

De uitkomst van waardenverheldering, via zorgen en inspiratiebronnen als waarden-indicatoren, heeft in sterke mate de richting van het verdere werk van de Taskforce be-

paald. Door de individuele verschillen hen werd duidelijk een breed gedeelde trend zichtbaar in waarden: de zorg om stagnerende processen. Daar kwam bij dat analyse van bestaande rapporten uitwees dat procesaspecten daarin juist weinig aandacht kregen. Hier viel dus ook werkelijk iets toe te voegen.

Voor onze gereedschapskist is de gebleken bruikbaarheid van het waardenverhelderingsrecept in de Taskforce iets om op voort te bouwen. De relatie tussen de aard van gebruikte waardenindicatoren (in dit geval zorgen en inspiratiebronnen) en de aard van het antwoord (de waarden) is de moeite waard daarbij verder uit te werken. De nadruk binnen de Taskforce op proceswaarden hing minstens ten dele samen met de vraag naar zorgen. Vragen naar zorgen sturen het denken in de richting van concrete ervaringen, niet in de richting van bijvoorbeeld ideaalbeelden. Typerende zorgen hadden te maken met ervaringen met gepolariseerde discussies, boeren die zich alleen maar verzetten, en dergelijke.

Waar het gebruik van andere waardenindicatoren dus mogelijk tot andere uitkomsten had geleid, zou het gebruik van een ethische matrix in de stijl van Mepham (1996) zeker tot andere uitkomsten hebben geleid. Die matrix leidt de aandacht namelijk sterk naar inhoudelijke waarden. Proceswaarden zouden bij het gebruik van de matrix hoogst waarschijnlijk buiten beeld zijn gebleven. Vervolgonderzoek naar de relatie tussen gebruikte waardenindicatoren en gevonden waarden verdient ons inziens aanbeveling.

3.3 Kaders en hun metaforen

De derde manier die wij bespreken om ethisch relevante verschillen te verhelderen richt de aandacht op grotere en complexere gehelen dan waarden, namelijk kaders, preciezer gezegd denk- of betekenis-kaders. In *Frame reflection* (1994) richten Schön en Rein zich net als Weston op het doorbreken van patstellingen, maar dan in beleidscontexten. Ze willen een bijdrage leveren aan het oplossen van 'intractable policy controversies', die in hun ogen worden gekenmerkt door verschillen in kaders ('frames'). Het gaat daarbij om onderliggende verschillen in visie die niet met een beroep op feiten bij elkaar te brengen zijn, maar worden gekenmerkt door een verschillende manier om de werkelijkheid te benaderen en die daardoor verschillende feiten als de meest relevante zien. Aan de basis van kaders liggen vaak generatieve metaforen, die de benadering kleuren en tot een eenheid maken. Deze kaders en hun generatieve metaforen zijn meestal impliciet. Er valt veel te winnen met het expliciteren ervan, wat niet altijd eenvoudig is. Omdat kaders deels impliciet zijn zal aan hun verheldering hoe dan ook een zekere moeite te pas komen.

Schön en Rein benadrukken dat het ontwerpen van beleid in controversiële situaties niet voornamelijk een kwestie is van probleemoplossing maar primair van probleemstelling. Kaders bepalen de vormgeving en definitie van probleemstellingen. Het doorbreken van kadercontroversen vraagt van beleidsmakers bewustwording van en reflectie op zowel hun eigen kaders als die van de andere partijen. Het proces dat op gang komt met dergelijke reflectie zien Schön en Rein als een ontwerpproces. Op zoek naar oplossingen vormen verschillende partijen met elkaar in feite een ontwerpteam dat, als het goed gaat, een gezamenlijke probleemstelling en daarmee een herkadering tot stand brengt. Daarover meer in de volgende paragraaf.

Wat kaders ook precies zijn, in vergelijking met waarden zijn ze gecompliceerd. Ze vormen geen losse onderdelen van de waardering van de werkelijkheid, maar juist samenhangende gehelen. In hun ontleding kunnen verschillende waarden worden aangetroffen. Wij willen hier niet uitgebreid ingaan op alle mogelijke elementen van kaders, maar wel de suggestie volgen van Schön en Rein dat generatieve metaforen cruciale onderdelen van kaders zijn. Zij volgen daarin op hun beurt een eerder artikel van Schön (1979), waarin hij de verhelderende werking bespreekt van het opsporen van generatieve metaforen, die als het ware verbindende of onderliggende elementen vormen van een manier van beschouwen. Omdat metaforen specifieke manieren zijn om onderwerp A te benaderen (namelijk in termen van onderwerp B) genereren ze een selectieve aandacht. Schön geeft als voorbeeld onder meer een controversie uit de jaren vijftig van de vorige eeuw over beleid rond achterstandswijken. De visie dat achterstandswijken rotte onderdelen van een stad waren leidde tot veel radicalere voorstellen (wegsnijden) dan het beeld dat het organisch gegroeide gehelen waren die met geleidelijke omvorming gediend zouden zijn.¹

Dat wij ons in wat volgt concentreren op metaforen betekent niet dat wij aannemen dat kaders geheel door metaforen worden bepaald. Wel denken wij dat ze in de ethiek meer aandacht verdienen. Ethische analyse heeft tot nu toe weinig oog gehad voor de grote invloed die metaforen ook in ethische contexten hebben op de formulering van problemen en daarmee op potentiële oplossingen.

Het belang van metaforen voor het denken is ongeveer tegelijkertijd en bijzonder invloedrijk aan de orde gesteld in het werk van Lakoff en Johnson, die in 1980 met hun boek *Metaphors we live by* het conceptuele belang van metaforen naar voren brachten. De hoofdstelling van dit boek is dat metaforen niet alleen maar literaire woordversieringen zijn, zoals ze tot dan toe voornamelijk werden gezien, maar voor een flink deel vorm geven aan ons denken en handelen. Veel van onze abstracte concepten zijn grotendeels metaforisch. Het beroemd geworden voorbeeld waarmee het boek begint is het denken over argumenteren in oorlogstermen. Een metafoor als 'discussie is oorlog' kent een heleboel vertakkingen, zoals 'je kunt die claims niet verdedigen' of 'ik heb nog nooit een discussie van hem gewonnen'.²

In 'Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought' (1999) werken Lakoff en Johnson de filosofische implicaties van de alomtegenwoordigheid van metaforen verder uit. Dit boek heeft als hoofdstellingen dat het bewustzijn

¹ De zogenaamde 'war on terror' is op dit moment een invloedrijke generatieve metafoor in de internationale politiek. In Europa hebben we al decennia te maken met terrorisme, maar de metafoor van een oorlog tegen het terrorisme is nieuw en vooral Amerikaans. Deze metafoor is zeer bepalend voor de beleidsdiscussie en de huidige aanpak die sterk verschilt van de benadering van hetzelfde fenomeen in het verleden.

² Sommige mensen zijn dus geneigd discussies bijna altijd als een strijd op te vatten, een competitie waar het erom gaat te winnen, waarin stellingen betrokken worden en aangevallen en verdedigd wordt, hetzij met spitsvondigheden, hetzij met de botte bijl. Anderen zien een discussie eerder als een onderhandeling, waarin uitgeruild wordt, waarin je probeert zoveel mogelijk te krijgen en zomin mogelijk te geven en waarin je vooral het achterste van je tong niet laat zien. Weer anderen zien een discussie als een spel, bijvoorbeeld tussen man en vrouw, waarin verovering de verborgen maar altijd aanwezig agenda is en waarin verleiding en afwijzing, verlokking en aanvaarding bewegingen zijn die elkaar afwisselen.

lichamelijk is, en dat denken een grotendeels onbewust verlopend proces is. In de analyse van Lakoff en Johnson hebben metaforen een lichamelijke/zintuiglijke oorsprong.¹

De benaderingen van Schön en van Lakoff en Johnson impliceren een nieuwe invalshoek voor het begrijpen van denken, zowel filosofisch als niet-filosofisch, ethisch als wetenschappelijk denken.² De rol van verbeelding, en meer specifiek van metaforen, krijgt tot nu toe niet veel aandacht in de ethiek. Dewey, grondlegger van de pragmatische ethiek, heeft er wel enig oog voor gehad; zo benadrukte hij het belang van 'dramatic rehearsals' bij het doordenken van (de gevolgen van) morele keuzen. Een meer systematische aandacht voor verbeelding en metaforen kan er allereerst toe leiden dat zij een duidelijk rol krijgen binnen een proces van waardenverheldering. De waarneming dat in een zekere context bijvoorbeeld in termen van gezondheid en ziekte wordt gesproken over de morele gesteldheid van de samenleving is een aanzet tot verheldering van waarden en probleemformuleringen.

Over metaforen en hun rol in het denken zijn nog veel vragen open. Een belangrijke vraag betreft bijvoorbeeld het onderscheid tussen metaforen als elementen van de taal en als elementen van het denken. Als talige metaforen vaak zo onbewust en routinematig worden gebruikt, spelen ze dan wel altijd een rol bij het denken? Verheldering van de rol van metaforen in morele contexten, in het bijzonder van (conflicterende) morele kaders, zien wij als een belangrijk onderdeel van een ethische gereedschapskist die de rol van de verbeelding in de ethiek recht wil doen.

3.4 Herkaderen

Het verhelderen van kaders kan een doel op zich zijn, maar wij bespreken het hier vooral als mogelijk onderdeel van het ontwikkelen van (gezamenlijke) ethische vraagstellingen. Zoals we eerder stelden kan het stellen van constructieve vragen simpel zijn zodra je maar

¹ Dat ons denken grotendeels metaforisch verloopt houdt in deze analyse rechtstreeks verband met de lichamelijke ervan. Metaforen ontstaan in een aantal stappen. Als we jong zijn leren we bijvoorbeeld door te zien. Er is in het begin geen onderscheid tussen weten en zien. Gaandeweg ontstaat dit onderscheid wel. Weten is algemener en abstracter dan zien. Op dat moment wordt 'zien' een metafoor voor weten ('ik zie wat je bedoelt'). Op deze manier ontstaat er vanzelf en onvermijdelijk een hele verzameling primaire metaforen. Andere voorbeelden daarvan zijn: affectie is warmte, belangrijk is groot, gelukkig is hoog, intimiteit is dichtbij, slecht is stinkend, moeilijkheden zijn lasten, tijd is beweging, begrijpen is pakken, goed is gezond. Dit zijn allemaal beelden die hun basis hebben in de zintuiglijke beleving van kinderen. Complexe metaforen ontstaan door uitbreiding en vertakking van primaire metaforen, waardoor ook culturele verschillen ontstaan. Veel concepten kunnen worden begrepen via diverse metaforen, zodat er een pluralistische en niet noodzakelijk consistente verzameling betekenissen van concepten ontstaat. De metafoor 'liefde is een reis' organiseert bijvoorbeeld veel van het denken over liefde, maar liefde wordt ook begrepen als een kracht, of als een ziekte, enzovoorts.

² Lakoff en Johnson hebben veel uitvoeriger dan Schön stilgestaan bij de aard van metaforen en van hun rol in conceptueel denken. De benaderingen sluiten echter grotendeels goed bij elkaar aan. Zo gaan beide benaderingen er vanuit dat metaforen belangrijke en normale maar in de praktijk vaak onbewuste onderdelen van taal en denken zijn, en dat er veel te winnen valt bij de explicitering ervan. Die winst ligt voor Schön vooral op het gebied van het verhelderen van hardnekkige verschillen tussen denkkaders. Lakoff en Johnson lijken de winst vooral te zien in een beter begrip van ons denken in het algemeen. Terwijl zij daardoor meer de nadruk leggen op universele aspecten van metaforen, benadrukken Schön en Rein juist verschillen in metafoorgebruik en de sociale gevolgen daarvan. Zij hebben speciaal oog voor de rol van metaforen in de verschillende kaders die de achtergrond vormen van beleidscontroversen.

eenmaal op het idee komt. Maar het kan ook lastig zijn, wanneer namelijk het doel is om binnen een gepolariseerde discussie een gezamenlijke vraag te stellen die uitnodigt tot een gezamenlijke zoektocht. De uitdaging is dan: hoe valt er vanuit diepgaande verschillen een gezamenlijke vraagstelling te ontwikkelen.

Het Centrum voor de Ontwikkeling van het Creatief Denken (COCD), dat cursussen aanbiedt voor het leren van creatief denken, gaat ervan uit dat je aan creativiteitstechnieken, die een duidelijke en constructieve vraag vereisen, niet moet beginnen als er grote en diepe verschillen zijn, zoals bij belangentegenstellingen of in de ethiek. Je moet de oplossing van problemen in zulke gevallen maar in keuzen zoeken, of in onderhandelingen en compromissen.

Ook de grote ethische tradities impliceren zulke recepten, waarvan Weston er een aantal bespreekt. De utilistische strategie voor het omgaan met waardenconflicten is ze te herleiden tot 'goede zaken', zodat een kosten-batenanalyse in termen van 'nut' kan worden gemaakt. In een utilistische benadering worden ook waarden als rechtvaardigheid en eerlijkheid gemeten aan hun maatschappelijk nut. De meest gangbare niet-utilistische strategie, waarbij niet-herleidbare verschillen worden geaccepteerd, is prioritering. In gevallen waarin dit moeilijk of onmogelijk is, is sprake van echte dilemma's.

Weston wenst zich bij deze traditionele strategieën echter niet neer te leggen. Hoewel er gevallen zijn waarin het nodig is basale waarden zoals rechtvaardigheid te beschermen en verdedigen, en dus confronterende keuzen te maken,¹ zijn er veel meer situaties waarin het mogelijk is om te zoeken naar integratieve benaderingen, oftewel naar strategieën voor het vinden van gezamenlijke grond. Een voorwaarde daartoe is dat partijen uitgaan van een simpele waarheid: in geval van meningsverschillen heeft iedereen wel in enig opzicht gelijk. Hoewel dat voor de hand ligt, zegt Weston, wordt het in morele debatten zelden erkend.

De erkenning dat andere partijen ook ergens gelijk in hebben leidt tot strategieën die meer op zoek gaan naar echte toenadering, zoals het zoeken van de sterke punten van zowel de tegenstander als van jezelf. De argumenten voor en tegen positieve discriminatie vormen een simpel voorbeeld, waarbij vrijwel iedereen wel herkent dat in beide standpunten 'iets' zit, ofwel dat beide kanten een punt hebben. Wanneer we vervolgens ook bereid zijn om uit te zoeken wat precies dat punt is, zijn we er nog lang niet, maar we zijn tenminste ook niet aan het ruzie maken. We hebben dan te maken met een complexe situatie die als een gedeelde uitdaging kan worden ervaren, zegt Weston (2001; p.120). Hij benadrukt dat er vervolgens vele manieren zijn om op zoek te gaan naar win-win situaties:

- als waarden incompatibel zijn ⇒ het verschil delen;
- als waarden niet incompatibel zijn ⇒ zoeken naar manieren om aan beide waarden recht te doen
- zoeken naar dieper liggende gedeelde waarden.

¹ Dit zijn situaties waarin het vasthouden aan bepaalde cruciaal geachte waarden boven elke redelijke twijfel is verheven. Daarbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan een waarde als democratie die koste wat kost overeind gehouden dient te worden.

Al deze verschillende strategieën kunnen worden ingezet rond positieve discriminatie, aldus Weston. In gevallen waar dit gebeurde zijn soms nieuwe en onorthodoxe beleidslijnen gekozen.

Dit alles gebeurt niet vanzelf. Er is bereidheid voor nodig om te luisteren, om er vanuit te gaan dat de tegenpartij waarschijnlijk een punt heeft en om de moeite te investeren dat punt te zoeken en te begrijpen. Er zijn kortom verschillende sociale deugden en vaardigheden voor nodig, die een sfeer van vertrouwen scheppen en een gedeelde zoektocht naar oplossingen mogelijk maken.

Ook Schön en Rein, die 'frame reflection' benadrukken als een noodzakelijke stap voor het oplossen van hardnekkige beleidscontroverses, wijzen op het belang van een klimaat van samenwerking en vertrouwen. Het gedeelde commitment waarin partijen gezamenlijk zoeken naar de 'herkadering' van probleemstellingen die nieuwe oplossingen mogelijk maakt, maakt zulke partijen tot een gezamenlijk 'ontwerpteam'. Ook hier zien we dus een verschuiving van kiezen naar maken. Maar ook hier komt deze verschuiving niet vanzelf tot stand. Bewustwording van de verschillen tussen de verschillende kaders leidt nergens toe als het eigen kader het enige legitieme gezichtspunt is en blijft. Betrokkenen zullen zich moeten kunnen verplaatsen in andere standpunten, en iets ontwikkelen dat Schön en Rein 'dubbele visie' noemen. Dubbele visie is het zich bewust zijn van de realiteit van verschillende gezichtspunten, en zich afvragen hoe ook de beperkingen van het eigen kader bijdragen aan de probleemsituatie. Het totale lijstje van benodigde deugden en vaardigheden die Schön en Rein opsommen is als volgt:

- 'civitas': toewijding aan de publieke zaak en aan het vinden van een oplossing;
- bijdragen leveren aan een sfeer van wederzijds vertrouwen;¹
- het vermogen zich in de andere partij te verplaatsen;
- 'dubbele visie': het vermogen om vanuit een kader te redeneren met bewustzijn van het bestaan van andere kaders;
- een erkenning van het politieke karakter van beleidsontwerpen;
- het vermogen nieuwe opties uit te vinden.

De verwijzing naar de politieke en sociale context is belangrijk. Een praktische ethiek die zich niet bekommert om de politieke achtergronden van de problemen die ze wil helpen oplossen en de keuzen die ze wil helpen maken, is vatbaar voor misbruik in dienst van eenzijdige belangen, juist omdat ze eenzijdig oplossingsgericht is.² Bij het verhelderen van verschillende kaders hoort een verheldering van de politieke en sociale context.

Oplossings- en achtergrondanalyse-gerichte vormen van ethiek lijken soms elkaars tegenpolen, bijvoorbeeld wanneer achtergrondanalyses zich willen beperken tot het verhelderen van de ontstaansvoorwaarden van een probleem. Maar deze tegenstelling is niet

¹ Deze sfeer van wederzijds vertrouwen brengt tot uitdrukking dat een zinvolle ethische discussie alleen gevoerd kan worden indien iedereen in staat en bereid is uit te gaan van de integriteit van anderen in de discussie. Habermas (1981) gaat in zijn theorie van het communicatieve handelen veel dieper in op dergelijke voorwaarden voor een machtsvrije discussie maar richt zich daarbij veeleer op een ideaaltypische dan op een praktische discussiecontext.

² Zeker in een bedrijfsmatige context dient men alert te zijn op pogingen tot misbruik. Het zou naïef zijn te denken dat alle marketing-boodschappen authentieke uitdrukkingen zijn van een maatschappelijk verantwoord ondernemerschap dat verder gaat dan 'window-dressing' en werkelijk andere keuzes in de bedrijfsvoering behelst.

noodzakelijk. Vanuit ons perspectief hebben ze elkaar zelfs hard nodig. Terwijl een constructieve ethiek zonder oog voor achtergronden en inkaderingen van problemen vatbaar is voor misbruik, gaan analyses die zich beperken tot het opsporen van de mogelijkheden-voorwaarden van problemen voorbij aan de praktische en normatieve urgentie van veel problemen. Het is heel goed mogelijk aandacht voor achtergrond en context te combineren met oplossingsgerichtheid, zoals de benadering van Schön en Rein laat zien.

Vereist herkaderen door de ogen van Schön en Rein dus veel toewijding en commitment, de blik van Weston doet luchtiger aan. Hij gebruikt de term herkaderen ook, maar niet in verband met hele denk- of referentiekaders. Het gaat om het herkaderen van (losse) vraagstellingen. Problemen anders stellen of problemen veranderen in uitdagingen zijn in zijn ogen nog krachtiger manieren om patstellingen te doorbreken dan het verzinnen van meer opties als oplossing van het oorspronkelijke probleem. Zulke herkadering vraagt wel een nieuwe kijk op situaties, maar niet één die persé moeilijk te bereiken is. Om problemen te herkaderen kan het helpen om na te gaan hoe het probleem is ontstaan, de invalshoek te veranderen of te verbreden, vooronderstellingen in twijfel te trekken, enzovoorts. Allerlei creatieve technieken kunnen daarbij behulpzaam zijn. In Weston's benadering lijkt het herformuleren van ethische problemen een vrolijke aangelegenheid, geheel in overeenstemming met zijn opmerking in het voorwoord dat zijn boek 'thoroughly and consistently optimistic' (2001; p.viii) is.

Hoewel de lichtheid van Weston en de zwaarte van Schön en Rein wellicht met elkaar op gespannen voet lijken te staan, kunnen we ook hier profijt hebben van het stellen van de vraag in welk opzicht beiden gelijk hebben. We zien dan dat het aan de ene kant niet moeilijk hoeft te zijn ethische vragen als hoe-vragen te formuleren. Het simpelweg omformuleren van bijvoorbeeld de vraag 'Is positieve discriminatie een moreel juiste interventie in de arbeidsmarkt?' tot 'Hoe kunnen rechtvaardigheid tussen de seksen en selectie op kwaliteit tegelijkertijd tot hun recht komen in het arbeidsmarktbeleid?' stuurt het ethisch beraad in een andere, meer constructieve richting. 'Hoe komen we tot een morele vraag?' zou zelfs de eerste stap uit een stappenplan kunnen zijn.

Aan de andere kant heeft het simpelweg herformuleren van ethische vraagstellingen in veel complexe contexten weinig kans van slagen zonder grondige reflectie op de uiteenlopende kaders van actoren. Levensbeschouwelijke visies kunnen hierbij een grote rol spelen.

De rol die aan zulke verschillen tussen kaders wordt toegekend kan ons inziens echter ook worden overdreven, waardoor die verschillen er al bij voorbaat uitzien als onoverbrugbare tegenstellingen. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer verschillen van inzicht worden gekarakteriseerd als 'grondhoudingen', een term die suggereert dat de verschillen fundamenteel en definitief zijn. Wanneer verschillen worden gekarakteriseerd als grondhoudingen lijkt een dialoog met als inzet het vinden van gedeelde grond bij voorbaat een zinloze aangelegenheid.

Herkaderen vereist nieuwsgierigheid naar de herkomst van verschillen. Daartoe helpt het om aandacht te schenken aan metaforen, overtuigingen (levensbeschouwelijke visies, perspectieven die mensen in hun opvoeding, vanuit hun cultuur, in hun jeugd of vanwege de tijdgeest hebben meegekregen) en belangen. Deze metaforen, overtuigingen en belangen hebben allemaal hun plaats binnen kaders. In ethische discussies gaat er eerst en vooral

om inzicht in elkaars kaders te ontwikkelen en vervolgens kan gezien worden of het wenselijk en mogelijk is om op basis van dit begrip nieuwe/gedeelde kaders te ontwikkelen.

4. Antwoorden

In vergelijking met de probleemstellende fase van een constructieproces is de tweede, antwoordgenererende, fase in die zin simpeler dat er goedgedocumenteerde paden zijn voor het vinden van nieuwe opties in antwoord op een vraag. Relevante literatuur betreft ontwerpen en creatief denken. Daarbij hebben ontwerpprocessen de neiging gericht te zijn, minder divergent, dan processen die creativiteit als inzet hebben.

Zowel het radicaal opengooien van de mogelijkheden als het gericht in elkaar knutselen van (tussen-) oplossingen zijn werkwijzen die bij het beantwoorden van ethische vragen bruikbaar kunnen zijn. We willen hieronder op beide wegen kort nader ingaan.

4.1 Creatieve processen

De deelstappen die na het vaststellen van de vraag in een creatief proces worden onderscheiden zijn:

- alternatieven genereren;
- alternatieven ontwikkelen en kiezen;
- implementeren.

Westons grote wens voor de ethiek is het loskomen van patstellingen en het vermeerderen van opties. Daartoe wijst hij onder meer op het bestaan van vele methoden (brainstormen, associëren, rondvragen, hypothetisch denken, enzovoorts) die worden onderwezen door creatieve experts en vooral veel worden gebruikt in industrie- en managementcontexten. Ten onrechte wordt creativiteit tot nu toe weinig te hulp geroepen in de ethiek. Ook de ethiek zou er in zijn ogen veel aan kunnen hebben.

Bruikbare receptuur voor deze fase is inderdaad sterk ontwikkeld in het domein van de creativiteitstrainingen, waarvan wij hier een representant bespreken. De cursussen van het COCD (Centrum voor de Ontwikkeling van het Creatief Denken) hebben als uitgangspunt dat de menselijke geest een krachtige patroonmaker en -gebruiker is maar een slecht patroondoorbreker. Voor creativiteit, het doorbreken van denkpatronen, is dan ook speciale moeite nodig, in de vorm van technieken die helpen bij het loskomen van oude patronen. De belangrijkste valkuil is het vellen van vroegtijdige oordelen. Uitstel van oordeel is een essentieel onderdeel van ieder creatief proces.

In het creatieve proces onderscheidt het COCD vier fasen, waarvan de laatste drie tot de probleemoplossende fase behoren en overeenkomen met de hierboven genoemde deelstappen:

- probleemdefinitie;
- ideeëngeneratie;
- ideeënontwikkeling;
- actieplan.

In COCD-cursussen wordt het belang van een goede vraagstelling benadrukt. Belangen- of waarden tegenstellingen komen daarbij niet ter sprake, omdat het uitgangspunt is dat een creatief proces in die gevallen niet zal lukken. De situatie is in cruciale opzichten dus veel eenvoudiger, en het vinden van een goede vraag wordt dan ook relatief onproblematisch geacht. Het advies is een vraagstelling uitvoerig om en om te keren en allerlei herformuleringen te proberen, alvorens een vraagstelling te kiezen om mee aan de slag te gaan. Goede vragen om mee te werken zijn vragen die eenvoudig zijn en gebaat zijn bij veel oplossingen. Vaak zal een goede vraag de vorm hebben van een 'hoe'-vraag.

Het grootste deel van de tijd in creativiteitscursussen wordt besteed aan technieken voor het genereren van nieuwe ideeën, vanuit het genoemde idee dat de menselijk geest kunstgrepen nodig heeft om vertrouwde patronen te doorbreken. De fundamentele lessen zijn hier dat vernieuwing baat heeft bij kwantiteit (véél ideeën), bij nieuwe associaties en verbindingen, bij waarneming en verbeelding, en bij het uitstellen van oordelen. In een eerste fase, de 'purge', spuit een groep alle voor de hand liggende en minder voor de hand liggende ideeën die spontaan opkomen. Hoewel alles wordt aanvaard, leert de ervaring dat deze fase vaak niet veel nieuws oplevert. Toch is de purge nodig, omdat deze ideeën mensen anders in de weg blijven zitten. Na deze stap volgen de stappen waarin kunstmatig afstand wordt gecreëerd tot de vraagstelling, zodat nieuwe associaties de kans krijgen, en meer wilde en afwijkende ideeën naar boven komen. Technieken zijn bijvoorbeeld:

- het introduceren van (al dan niet willekeurige) analogieën;
- het opsporen en vervangen van vanzelfsprekende vooronderstellingen bij oude oplossingen;
- het prikken van woorden uit het woordenboek om mee te associëren;
- het vormen van reeksen van associaties die steeds verder van het eigenlijke onderwerp afraken, en dan uiteindelijk een verbinding forceren.

De precieze techniek doet er niet zoveel toe, zolang hij maar nieuwe invalshoeken op het onderwerp oplevert, waar dan vervolgens weer een aantal nieuwe ideeën uit voortkomen. Het gebruik van een aantal van zulke technieken na elkaar kan uiteindelijk tot lange lijsten ideeën leiden. De aantallen kunnen de honderd (ver) te boven gaan. Daarvan worden er dan vervolgens een kleiner aantal gekozen en uitgewerkt. Het algemene idee is duidelijk: wie behoefte heeft aan nieuwe ideeën en ingangen heeft baat bij veel ideeën, hoe meer en hoe wilder hoe beter.

Vervolgens moet een selectie uit deze ideeën wel weer landen op aarde en zo worden uitgewerkt dat ze ook uitvoerbaar zijn. Met andere woorden, de probleemoplossende fase van een constructieproces kent niet alleen een divergerende, ideeëngenererende fase (steekwoorden: kwantiteit, verbeelding, intuïtie, wild, diversiteit) maar ook een convergerende fase (steekwoorden: kwaliteit, oordeel, logica, systematisch, consistentie). Van de veelheid aan ideeën in de divergerende fase kan maar een klein deel worden uitgewerkt tot bruikbare ideeën. Ook voor de convergerende fase heeft het COCD een hulpmiddel ontwikkeld. De zogenaamde COCD-Box is een methode om te komen tot een ordening van de veelheid ideeën uit de divergerende fase van een creatief constructieproces. Deze methode werkt door het simpelweg stickeren van ideeën in de volgende matrix:

	<i>Gewoon</i>	<i>Origineel</i>
<i>Niet-realiseerbaar</i>	Groen <ul style="list-style-type: none"> - Niet-realiseerbaar, bijvoorbeeld vanwege juridische belemmeringen - Gewoontjes 	Geel <ul style="list-style-type: none"> - Voor de toekomst - Dromen - Stimulerend - Voor morgen
<i>Realiseerbaar</i>	Blauw <ul style="list-style-type: none"> - Gemakkelijk realiseerbaar - Weinig risico - Hoge aanvaardbaarheid - Voorbeelden beschikbaar 	Rood <ul style="list-style-type: none"> - Innovatief - Doorbraken - Opwindend - Mogelijk

Het idee is dat vooral de rode ideeën de moeite waarde zijn om nu verder te ontwikkelen. Overigens denken wij - contra de COCD - dat ook de groene ideeën niet meteen terzijde moeten worden geschoven. Hoewel gewoontjes en toch niet-realiseerbaar herbergen zij wellicht waardevolle gedachten die in een vruchtbare richting omgebogen kunnen worden. Na de selectie van enkele originele en realiseerbare ideeën kunnen deze verder ontwikkeld worden door een inventarisatie van de plus- en minpunten te maken en de minpunten vervolgens om te buigen tot pluspunten - een ander gereedschap uit de creatieve gereedschapskist.

4.2 (Moraliserend) Ontwerpen

In hoofdstuk 2 verwezen we naar Whitbecks (1996) pleidooi om het oplossen van ethische problemen eerder als een ontwerp- dan als een keuze-activiteit te benaderen. Als voorbeeld geeft ze de vraag wat te doen als we de opdracht van onze baas zouden krijgen een giftige afvalstof door de gootsteen te spoelen. In deze situatie kan een simpel dilemma worden geformuleerd, maar dat is niet de meest vruchtbare manier als we willen bepalen wat te doen. Dat we het spul niet door de gootsteen moeten spoelen is namelijk nog maar het begin van een bevredigende oplossing. Een minstens zo uitdagende vraag is: wat dan wel? Stilletjes een andere oplossing zoeken? Praten met de baas? Zo ja, welke toon en ingang te kiezen? De baas aangeven? De mogelijkheden zijn legio, en er is meer aan de orde dan alleen het besluit over de giftige stof. Het gaat ook om onze relatie met de baas, het huidige en toekomstige beleid van het lab, enzovoort. Een ontwerp-benadering doet recht aan het feit dat het vaak mogelijk is een oplossing te vinden die tenminste gedeeltelijk recht doet aan alle of vele van de kwesties die in een situatie spelen. De constructie van het probleem als een onoplosbaar conflict tussen verschillende waarden of principes doet dat niet. Een ontwerpende benadering van het probleem, op zoek naar manieren om aan zoveel mogelijk ontwerpeisen tegemoet te komen, is een tastend proces in een complexe werkelijkheid en zal vaak veel opschieten met aanvullend onderzoek of informatie, zo stelt Whitbeck.

Een ontwerpende benadering in verband met ethiek is ook voorgesteld in de context van participatief Technology Assessment. Participatieve vormen van Technology Asses-

sment hebben als gemeenschappelijk doel om dialoog en interactie tussen burgers, of tussen burgers en andere actoren, te faciliteren met het oog op de vaststelling van gedeelde grond en de ontwikkeling van strategieën om vastgestelde doelen ook te realiseren (zie: Joss & Bellucci, 2002). In de context van de ontwikkeling van een constructieve ethiek verdienen vooral de als 'interactief' aangeduide methoden van het participatieve Technology Assessment speciale aandacht omdat zij zich expliciet richten op het faciliteren van creatieve processen. Een interactief uitgevoerde Technology Assessment is een analyse met als voornaamste functie het bijdragen aan het beïnvloeden van ontwikkelingstrajecten in een door betrokkenen gewenste of tenminste aanvaardbare richting. Een interactief uitgevoerde TA is een soort sociaal experiment, een poging tot creatieve en innovatieve analyse in een zoveel mogelijk machtsvrije ruimte.

Hoewel de binnen Technology Assessment tot nu toe ontwikkelde praktische methodiek bescheiden is (theoretische en programmatische invalshoeken overheersen), zijn er inmiddels toch enkele voorbeelden van, zoals Jelsma's artikel 'Designing moralised products; theory and practice' (in press). Dit 'moraliserend ontwerpen' verdient speciale aandacht binnen onze probleemstelling.

Een belangrijk element binnen pTA en cTA is een sociaal-constructivistische benadering van technologieontwikkeling, waarin sociale en technische aspecten van de werkelijkheid zijn verweven. Waarden en attitudes zijn geen autonome aanstuurders van gedrag maar zijn deels onbewust en ingebed in routines en gewoonten, die net zo goed worden aangestuurd door de materiële werkelijkheid. Jelsma beschrijft de manier waarop de materiële werkelijkheid, bijvoorbeeld in de vorm van apparaten en infrastructuur, deze routines beïnvloedt met behulp van het begrip 'script'. Een script is een eigenschap van de materiële werkelijkheid, bijvoorbeeld een apparaat. Het script nodigt uit tot bepaald gedrag en ontmoedigt ander gedrag. Waarden zoals duurzaamheid kunnen via ontwerpprocessen worden omgezet in scripts van bijvoorbeeld wasmachines, koelkasten, auto's, wespelsystemen en dergelijke. Om dit effectief te doen is inzicht nodig in 'gebruikerslogica'. Gebruikers zelf zijn zich van deze logica, ingebed in dagelijkse routines, maar zeer ten dele bewust. Daarom is in ontwerpprocessen speciale inspanning nodig om deze logica te articuleren.

Voor een 'moraliserend ontwerpproces', dat wil zeggen een ontwerpproces waarin waarden worden omgezet in scripts, presenteert Jelsma het volgende stappenplan:

- vorming van een ontwerpteam;
- keuze van script(s) en reconstructie van scriptlogica;
- keuze van gebruikersgroep(en);
- dataverzameling;
- interpretatie data → reconstructie gebruikerslogica;
- herontwerp scripts;
- vorming van concepten;
- maken en testen prototype.

Om te beginnen wordt een team ontwerpers samengesteld, dat zich bepaalde doelen stelt, bijvoorbeeld het verbeteren van het ontwerp van een afwasmachine, gericht op meer duurzaamheid. Waarden zijn hier niet omstreden - het proces is gericht op het versterken van de bijdrage die apparaten leveren aan duurzaamheid - en de ontwerpvrage is van meet

af aan vrijwel duidelijk, en wordt zelfs niet als aparte stap genoemd. Stap 4, 'datacollectie', behelst het observeren en contextueel interviewen van gebruikers om hun logica te achterhalen (via interpretatie in stap 5). Een aantal gebruikers wordt uitgenodigd om in stap 6 tot het ontwerpteam toe te treden en mee te denken over nieuwe scripts en hun waarschijnlijke werking in praktijk.

Een voorbeeld afkomstig uit een pilotstudy is dat veel gebruikers van afwasmachines de vuile vaat blijken voor te spoelen met heet water, zodat de afwas vrijwel schoon de afwasmachine in gaat. Dit kost veel extra water en energie, terwijl de afwasmachine zelf een spoelfunctie bezit. Veel gebruikers weten dit echter niet, of weten het niet zeker, zodat ze voor de zekerheid voorspoelen. Via het achterhalen van dit onderdeel van de logica van gebruikers kan de afwasmachine in duurzame richting worden herontworpen, bijvoorbeeld zodanig dat er voor gebruikers geen twijfel kan bestaan over de spoelfunctie van het apparaat en de overbodigheid van voorspoelen.

Deze methodiek bevat minstens twee kenmerken die niet naadloos overeenkomen met een situatie van ethisch beraad:

- de methode is ontworpen voor situaties waarin de waarden die via het nieuwe ontwerp moeten worden vormgegeven niet omstreden zijn. Het gaat om duurzaamheid; niemand is daar tegen. De weerbarstigheid van de werkelijkheid zit hem niet in openlijke waarden- of kaderconflicten maar in 'gebruikerslogica', de logica van het routinematige gedrag in omgang met de machine.¹
- de methode is gericht op het ontwerpen van dingen, niet van conceptuele oplossingen, benaderingen, manieren van aanpak of denkrichtingen die in ethisch beraad vaak het doel zijn.

Toch biedt deze invalshoek wel degelijk aanknopingspunten voor ethische ontwerpprocessen. De aanpak biedt onder meer de suggestie dat, wanneer eenmaal een constructieve ethische vraag is gesteld, het zoeken naar antwoorden die meer adequaat zijn dan bestaande antwoorden een gericht proces kan zijn, waarbij van de inzichten van diverse betrokken partijen gebruik kan en moet worden gemaakt.

¹ Deze gebruikerslogica bevat wel waarden, maar deze zijn hoogstens gedeeltelijk bewust, en moeilijk af te bakenen. Ze zijn ingebed in routines en gewoonten die ook worden gestuurd door de materiële/technische werkelijkheid. Het achterhalen van gebruikerslogica vereist dan ook observatie en contextuele interviews. Alleen in de daadwerkelijke manier waarop mensen met hun apparaten omgaan kan duidelijk worden waar precies de mogelijkheden en knelpunten van een duurzamer huishouden zich bevinden.

5. Stappenplan voor constructieve ethiek

Aan het eind van deze rapportage kunnen we het voorgaande samenvatten in een stappenplan voor constructieve ethiek dat uit twee fasen en zeven stappen bestaat.

A Vragen

In gepolariseerde situaties	In niet-gepolariseerde situaties ¹
1. Onderwerp vaststellen	1. Onderwerp vaststellen
2. Team/netwerk formeren	2. Team/netwerk formeren - Volgens creativiteitsdeskundigen zullen gemengde teams (generalisten/specialisten/'wilde ganzen') goed werken
3. Verschillen verhelderen; - Gebruikmakend van deductieve methoden (ethische matrix) en/of inductieve methoden (waardenverheldering) - Aanvullen met metafooranalyse	3. Onderwerp verkennen
4. Constructieve vraag formuleren - Herkaderen met behulp van dubbele visie - Herformuleren vraagstelling, bijvoorbeeld in hoe-vorm	4. Constructieve vraag formuleren

B Antwoorden

In alle situaties
5. Ideeën genereren - Kiezen uit creativiteits- en ontwerptechnieken en TA-methoden
6. Selecteren en verder ontwikkelen - Kiezen uit creativiteitstechnieken (COCD-box) en TA-methoden
7. Implementeren

Toelichting

Het centrale element van de hier voorgestelde methodiek voor ethisch beraad is het formuleren van een constructieve vraagstelling. De grootste hindernis daarbij is de diepewortelde neiging om ethische problemen bij voorbaat als dilemma's te behandelen. Veel ethische discussies raken snel gevangen in dit gepolariseerde schema dat bijzonder arm is aan mogelijke opties. Voorbeelden zijn te vinden in veel debatten over biotechnologie en globalisering ('Mag het wel of niet?'), de voorstelling van zaken als zouden

¹ Een niet-gepolariseerde situatie kenmerkt zich door analoge of nog niet uitgekristalliseerde betekeniskaders. Ook in deze situatie zijn de betekeniskaders dus relevant maar zij vormen niet het struikelblok, zoals dat in gepolariseerde situaties wel het geval is.

'conventionele landbouw' en 'biologische landbouw', of vegetarisme en bio-industrie, de mogelijkheden uitputten, de misleidende tegenstelling tussen 'natuurlijke' en 'onnatuurlijke' productiewijzen of de suggestie dat 'antropocentrische' en 'ecocentrische' benaderingen grondhoudingen zijn die geen enkel raakvlak vertonen. Het bovenstaande impliceert dus een belangrijke aanbeveling: wie met een ethische kwestie te maken krijgt, doet er goed aan de bestaande conceptualisering van die kwestie met een kritisch oog tegemoet te treden. De kans is immers groot dat het probleem al vanaf het begin de vorm van een dilemma heeft aangenomen. Het ontmantelen of deconstrueren van dit dilemma-schema kan dan ook een noodzakelijk en belangrijk onderdeel van constructief ethisch beraad zijn. Een dergelijke ontmanteling of deconstructie vraagt niet om het verdoezelen maar om het verhelderen van verschillen. Verschillen van inzicht krijgen daardoor een nieuwe plaats binnen ethisch beraad: ze sturen niet het zoeken naar oplossingen maar het zoeken naar vraagstellingen. Het zoeken naar gedeeld constructieve vraagstellingen is daarmee niet alleen het centrale maar ook het potentieel moeilijkste onderdeel van ethisch beraad.

Literatuur

Beauchamp, T.L. & J.F. Childress, *Principles of biomedical ethics*. Oxford University Press, Oxford 1994.

Beekman, V. & F. Brom (eds.), *Preprints first European congress on agricultural and food ethics*. Wageningen 1999.

Bentham, J., *An introduction to the principles of morals and legislation*. 1789.

Bolt, L.L.E., M.F. Verwey & J.J.M. van Delden, *Ethiek in Praktijk*. Van Gorcum, Assen 2003.

COCD (Centrum voor de Ontwikkeling van het Creatief Denken), *Basiscursus creatief denken*. COCD, Edegem 2002.

Dammers, E. et al., *Innoveren in de groene ruimte: een verkenning van methoden*. Alterra, Wageningen 2002.

Habermas, J., *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main 1981.

Hersh, R.H. et al., *Models of moral education; an appraisal*. Longman, New York 1980.

Jelsma, J., 'Designing moralised products; theory and practice' (in press).

Joss, S. en S. Bellucci, *Participatory technology assessment. European perspectives*. University of Westminster, Gateshead 2002.

Kaiser, M. en E.M. Forsberg, 'Assessing fisheries – Using an ethical matrix in a participatory process', *Journal of Agricultural and Environmental Ethics* (2001) 14/2, 191-200.

Kant, I., *Kritik der praktischen Vernunft*. 1788.

Keulartz, J. et al., 'Pragmatische ethiek in een technologische cultuur', *Filosofie & Praktijk* (2001) 22/2, 3-25.

Keulartz, J. et al. (eds.), *Pragmatist ethics for a technological culture*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 2002.

Koning, N.B.J. et al. (red.), *Wageningse visies op voedselzekerheid*. Wageningen UR, Wageningen 2001.

- Lakoff, G. en M. Johnson, *Metaphors we live by*. University of Chicago Press, Chicago 1980.
- Lakoff G. en M. Johnson, *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought*. Basic Books, New York 1999.
- Luijk, H. van, *Integer en verantwoord in beroep en bedrijf*. Boom, Amsterdam 2000.
- Mepham, T.B., 'Ethical analysis of food biotechnologies: an evaluative framework', in: T.B. Mepham (ed.), *Food ethics*. Routledge, London 1996, 101-19.
- Mepham, B., 'Ethics and novel foods: an analytical framework', in: V. Beekman & F. Brom (eds.), *Preprints first European congress on agricultural and food ethics*. Wageningen 1999, 11-15.
- Mill, J.S., *Utilitarianism*. 1863.
- Pasquali, M. (ed.), *Preprints EurSafe 2001*. Florence 2001.
- Rawls, J., *A theory of justice*. 1971.
- Robinson, P. (ed.), *Preprints EurSafe 2000*. Centre for Bioethics and Risk Assessment, Copenhagen 2000.
- Schön, D., 'Generative metaphor: A perspective on problem-setting in social policy', in: A. Ortony (ed.), *Metaphor and thought*. Cambridge University Press, Cambridge 1979, 254-84.
- Schön, D. en M. Rein, *Frame reflection. Toward the resolution of intractable policy controversies*. Basic Books, New York 1994.
- Taskforce Waardevolle Landbouw, *De taskforce waardevolle landbouw als experiment*. Wageningen UR, Wageningen 2001a.
- Taskforce Waardevolle Landbouw, *Naar een waardeNvolle landbouw*. Wageningen UR, Wageningen 2001b.
- Wenz, P.S., *Environmental justice*. State University of New York Press, Albany 1988.
- Weston, A., *A 21st century ethical toolbox*. Oxford University Press, New York 2001.
- Whitbeck, C., 'Ethics as design. Doing justice to moral problems', *Hastings Center Report* (1996) May-June.
- Willigenburg, T. van et al., *Ethiek in praktijk*. Van Gorcum, Assen 1998.

Bijlage 1 Samenvatting Ethical Bio-TA Tools

The Development of Ethical Bio-Technology Assessment Tools for Agriculture and Food Production (Ethical Bio-TA Tools)

<i>Contract No</i>	QLG6-CT-2002-02594	<i>Project type</i>	Shared cost
<i>Project cost</i>	1.097.500 Euro	<i>EC contribution</i>	813.123 Euro
<i>Project duration</i>	36 months	<i>Project start date</i>	January 1, 2003

EC Scientific officer: Elena Sachez

Coordinator

<p>Dr.Ir. Volkert Beekman Agricultural Economics Research Institute P.O. Box 29703 2502 LS The Hague The Netherlands Tel: +31-70-3358147 Fax: +31-70-3615624 E-mail: volkert.beekman@wur.nl</p>
--

Participants

<p>Prof. Matthias Kaiser The National Committee for Research Ethics in Science and Technology P.O. Box 522 0105 Oslo Norway Tel: +47-23-318300 Fax: +47-23-318301 Matthias.kaiser@etikkom.no</p>	<p>Prof. Peter Sandoe Royal Veterinary and Agricultural University Centre for Bioethics and Risk Assessment Groennegaardsvej 8 1870 Frederiksberg C Denmark Tel: +45-35-283010 Fax: +45-35-283022 pes@kvl.dk</p>
<p>Prof. Frans Brom Utrecht University Ethics Institute Heidelberglaan 2 3584 CS Utrecht The Netherlands Tel: +31-30-253499 Fax: +31-30-2539410 f.w.a.brom@ethics.uu.nl</p>	<p>Dr. Kate Millar University of Nottingham Centre for Applied Bioethics Loughborough Leics LE12 5RD United Kingdom Tel: +44-115-9516303 Fax: +44-115-9516299 Kate.Millar@nottingham.ac.uk</p>
<p>Dr. Barbara Skorupinski University of Basel Unit for Ethics in the Life Sciences and in Biotechnology Schonbeinstrasse 20 4056 Basel Switzerland Tel: +41-61-2673067 malibask@bluewin.ch</p>	

Title

The Development of Ethical Bio-Technology Assessment Tools for Agriculture and Food Production

Objectives

The general objective of Ethical Bio-TA Tools is to develop and improve tools for the ethical assessment of new technologies in agriculture and food production in general and modern biotechnologies in particular. The project thus responds to the plurality of consumer concerns that increasingly informs the European public debate on agriculture and food production. This general objective is divided in four sub-objectives:

- The development and improvement of ethical decision-making frameworks to facilitate regulatory decision-making about modern biotechnologies;
- The development and improvement of consensus conferences to facilitate public opinion-formation about ethical aspects of modern biotechnologies;
- The development and improvement of ethical benchmarking to facilitate decision-making by economic actors in the food chain; and
- The establishment of a network for comparative discussions about ethical (bio)technology assessment tools for agriculture and food production.

Scientific approach

The Ethical Bio-TA Tools workplan is broken down in three substantial workpackages (WPs):

- WP1 (Ethical decision-making frameworks) aims at the development of a practical decision-making framework to assist public and private decision-makers map and consider the ethical dimensions of animal and plant biotechnologies. It will build on earlier, only partially successful, work that focused on the development of a framework known as the 'ethical matrix'. This approach will be critically analysed and compared with other emerging methods, such as those based on multi-criteria mapping.
- WP2 (Consensus conferences) aims at the development and improvement of consensus conferences to facilitate public opinion-formation about the ethical aspects of modern biotechnologies in animal and plant breeding. It, therefore, includes an assessment of existing participatory tools, i.e. consensus conferences, in different European regions. A checklist will be developed of what should be done and considered to achieve the established goals of particular consensus conferences.
- WP3 (Benchmarking) aims at the development of ethical benchmarking as a tool to facilitate communication between economic actors in the food chain and consumers in order to gain trustworthiness. It includes conceptual analysis and translation of the ethical notions of trust, responsibility and care from medical and political fields of application to agriculture and food production, and will develop a framework for communication between the respective experts in food chain management and agricultural and food ethics.